

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ТАЪЛИМ, ФАН ВА ИННОВАЦИЯЛАР ВАЗИРЛИГИ
САМАРҚАНД ДАВЛАТ ТИББИЁТ УНИВЕРСИТЕТИ

ШОДИКУЛОВА АЗИЗА ЗИКИРЯЕВНА

МЕТОНИМИЯ

Монография

“FAN BULOGI”
Самарқанд – 2024

УЎК 81'373.612.2

КБК 81.2-3

Ш 74

А.З.ШОДИКУЛОВА. МЕТОНИМИЯ. Монография – Илмий
нашр. Самарқанд; “FAN BULOGI” нашриёти. 2024 йил. 110 бет.

Монографияда метонимик муносабатлар табиатининг лингвокогнитив жиҳатлари билан боғлиқ назарий масалалар очиб берилганлиги, метонимик маънони вужудга келтириш омиллари аниқланганлиги, матн тузилишининг метонимия ҳодисаси нуқтаи назаридан ўрганиш янги йўналиш эканлиги ҳамда дискурс тадқиқида функционал ва когнитив ёндашувлар бири иккинчисини тўлдириши исботланганлиги билан изоҳланади.

Монография тилшунослик, прагмалингвистика, психоллингвистика ва нутқшунослик соҳалари ҳамда олий таълимнинг филология йўналишларида таҳсил олаётган талабалар учун мўлжалланган.

Масъул муҳаррир

Шахриёр САФАРОВ – филология фанлари доктори, профессор

Такризчилар:

Меҳринигор Аҳмедова – филология фанлари доктори, (PhD)

Азиза Махмудова – фалсафа фанлари доктори (PhD),

ISBN 978-9910-753-40-4

© А.З.ШОДИКУЛОВА.

© “Fan bulog‘i” нашриёти, 2024 йил.

МУНДАРИЖА

КИРИШ	4
I БОБ. МЕТОНИМИЯНИНГ КОГНИТИВ-ДИСКУРСИВ	
ҲОДИСА СИФАТИДА ТАВСИФЛАНИШИ	11
1.1 Метонимия ҳодисасининг когнитив талқини	11
1.2. Метонимия ҳосилаларининг дискурсив таҳлили	22
1.3. Матн тузилиши таҳлиliga функционал-когнитив ёндашув	34
1.4. Медиамаатнларнинг лингвистик тадқиқи масаласи	44
ОАВ маатнлари таҳлили ҳозирги кунда кўпроқ социолингвистик йўналиш олмоқда. Бунда эътибор маатнлар яратилишининг институционал, профессионал ва маданий шарт - шароитларига қаратилиб, ушбу жараённинг жамият ривожига қиймати нуқтаи назаридан баҳоланмоқда.	47
Биринчи боб бўйича хулосалар	51
II БОБ. МАТН ТУЗИЛИШИ ШАКЛЛАНИШИДА	
МЕТОНИМЛАРНИНГ РОЛИ	53
2.1 Маатнда когезия ҳодисаси воқеланиши	53
2.2. Метонимиянинг луғавий когезия муҳитида воқеланадиган вазифалари	59
2.2.1. Қайта такрорлаш кўламидаги метонимик когезия	60
2.2.2. Синонимлар воситасида ҳосил бўладиган метонимик когезия	65
2.2.3. Антонимлар воситасида шаклланадиган метонимик когезия	69
2.2.4 Меронимиянинг метонимик когезиядаги иштироки	77
2.3. Метонимиянинг грамматик когезияни шакллантиришдаги роли	81
2.3.1. Субституция метонимик когезияни шакллантирувчи восита сифатида	87
2.3.2. Эллипсис воситасида шаклланадиган метонимик когезия	91
Иккинчи боб бўйича хулосалар	93
ХУЛОСА	96
ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ	99

КИРИШ

Диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати. Жаҳон тилшунослигида антропоцентризм йўналишининг ривожига туфайли бугунги кунда инсоннинг лисоний–тафаккур фаолияти ҳамда оламнинг лисоний манзарасини тасвирлаш имкониятларини аниқлаш бўйича фундаментал тадқиқотларни амалга оширишга эҳтиёж кучайиб бормоқда. Шу аснода, дискурсив фаолиятнинг самарали кечишини таъминловчи ҳодисаларнинг онтологик моҳиятини аниқлаш, уларнинг матн таркибида фаоллашувига асос бўладиган қоида ва тамойиллар кўламини белгилаш тилшуносликда долзарб аҳамият касб этмоқда.

Дунё филология фанида метонимия ҳодисасининг кенг кўламда ўрганилиши мазкур ҳодисанинг семантик ва функционал табиатини талаб даражасида очиқ бериш, унинг матн тузилишида бажарадиган вазифаларини аниқлаш имкони беради. Бироқ, метонимик муносабатларнинг когезия боғламларини ҳосил қилиш имкониятлари етарли даражада ўрганилмаган ҳамда улар юзага келишига туртки берувчи омиллар батафсил тавсифланмаган. Шунингдек, метонимик муносабатларнинг дискурсда воқеланиши шартлари илмий жиҳатдан тўлиқ асослаб берилмагани мазкур муаммони мажмуавий равишда, замонавий таҳлил усуллари татбиқида тадқиқ қилишни тақозо этади.

Ижтимоий ҳаётдаги янгиланиш даврини ўтаётган мамлакатимиз илм–фан интеграциясидан четда қололмайди. Дунё тилшунослик фанида пайдо бўлган янги ёндашувларда инсон омилини “тил ва тафаккур”, “тил–инсон–мулоқот” кесимларида кўриб чиқиш ғояси олға сурилаётган бир пайтда ўзбек тилшунослигида ҳам тадқиқотлар кўламини кенгайтириш имкони пайдо бўлади. Зотан, ҳозирги замон шиддати фан соҳаларини мутассил, янгича тафаккур, ғоя ва тамойиллар билан бойитиш заруратини юзага келтиради. Айниқса, инглиз тилининг халқаро

мулоқот воситаси сифатида ҳаётимизнинг ҳар бир жабҳасига кириб келаётгани ижтимоий муаммоларни хорижий тиллар контекстида ўрганиш истиқболларини белгилаб берди. Президент томонидан “Ўзбекистон Республикасида хорижий тилларни ўрганишни омиллаштириш фаолиятини сифат жиҳатдан янги босқичга олиб чиқиш чора–тадбирлари тўғрисида”ги¹ Қарорнинг қабул қилиниши мутахассис олимлар олдида турли тиллар тизимини назарий ва амалий жиҳатдан батафсил ўрганиш вазифасини қўяди.

Тадқиқотнинг республика фан ва технологиялари ривожланишининг устувор йўналишларига мослиги. Диссертация республика фан ва технологиялар ривожланишининг: I. “Ахборотлашган жамият ва демократик давлатни ижтимоий, ҳуқуқий, иқтисодий, маданий ва маънавий–маърифий ривожлантиришда инновацион ғоялар тизимини шакллантириш ва уларни амалга ошириш йўллари” устувор йўналишига мувофиқ бажарилган.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Метонимия ҳодисаси қадимдан турли тадқиқотлар, дарсликларда эслатиб келинаётгани маълум. Арасту давридан бошлаб метонимия, метафора билан бир қаторда, ўзаро яқин нарса–ҳодисалар бирининг иккинчисига кўчиши билан боғлиқ ҳодиса сифатида қаралиб, унинг лисоний, риторик жиҳатлари ёритиб келинмоқда.²

Қатор тадқиқотлар метонимиянинг ҳосила маъно юзага келиши билан боғлиқ жиҳатлари ўрганилиб, уларнинг фарқли белгилари қайд этилган.³ Бундан ташқари, анъанавий талқинларга

¹Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасида хорижий тиллари ўрганишни омиллаштириш фаолиятини сифат жиҳатдан янги босқичга олиб чиқиш чора–тадбирлари тўғрисида”ги 2021 йил 19 майдаги ПҚ-5117 – сон Қарори.

²Dirve R., Porings R. (ed.) *Metaphor and metonymy in Comparison and Contrast*. – Berlin: Mouton de-Gruyter, 2002; Lyons J. *Linguistic Semantics: An Introduction*. – Cambridge: CUP, 1995; Searle J. *Expression and meaning*. – Cambridge: CUP, 1975; Koch P. *Metonymy: Unity in diversity* // *Journal of Historical Pragmatics*, 2001. Vol. 2.– P. 201-244; Арутюнова Н.Д. *Язык и мир человека*. – М.: Языки славянской культуры, 1998; Якобсон Р. *Работы по поэтике*. – М.: Прогресс, 1987; Степанов Ю.С. *В трехмерном пространстве языка*. – М.: Наука, 1985; Аликулов Т. *Метонимия ва полисемия тилшунослик ва адабиётшуносликка оид тадқиқотлар* –Т.: Фан, 1965; Ўзбек тили лексикологияси. – Т.: Фан, 1981; Сувонова Р. *Ўзбек тилида метонимия*. – Т.: Халқ мероси, 2003.

³Арнольд И.В. *Лексикология английского языка*. Л.: Просвещение, 1990; Фомина М.И. *Лексика современного русского языка*. – М.: Высшая школа, 1973; Русанівський В.М. *Структура лексичной и*

асосланган ҳолда метонимия ҳодисаси лексик сатҳда ўрганилиб, унинг референтли ва референтсиз ифодаланиши, сўз яшаш тизимидаги, грамматик хусусиятларига ҳам эътибор қаратилди.⁴

Сўнгги йиллардаги когнитив тилшуносликнинг ривожини метонимик кўчимнинг концептлар ўртасидаги муносабатлар асосида юзага келишини исботлашга замин яратди. Натижада, метонимиянинг когнитив ва прагматик табиатини аниқлашга қаратилган тадқиқотлар кўлами кенгайиб бормоқда.⁵

Лекин метонимиянинг матн тузилиши жараёнида бажарадиган вазифалари, унинг матнда мазмуний яхлитликни ҳосил қилувчи когезия боғламларини шакллантиришдаги роли етарли даражада ўрганилмаган. Шунингдек, оммавий ахборот воситаларига тегишли матнларнинг лексик–грамматик, систем–семантик хусусиятлари таҳлил қилинган бўлса-да, бироқ уларнинг таркибида метонимик муносабатларнинг воқеланиши масаласига унчалик эътибор қаратилмаган. Ушбу ҳолатлар танланган тадқиқот мавзусининг долзарблигини изоҳлайди.

Диссертация тадқиқотнинг бажарилган олий таълим муассасининг илмий тадқиқот ишлари билан боғлиқлиги.
Тадқиқот Самарқанд давлат тиббиёт институтида Тиллар

грамматичної семантики. – Київ: Наукова думка, 1988; Никитин М.В. Лексическое значение в слове и словосочетании. – Владимир: Изд-во ВГПИ, 1974; Аликулов Т. Функциядошлик ҳодисасига доир // Ўзбек тили ва адабиёти, 1965, 6 – сон; Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. – Т.: Мумтоз сўз, 2010; Kwiatkowska A. Pre – linguistic and non – linguistic metonymy // Perspective in Metonymy. – Frankfurtam Main: PeterLang, 2007. –P. 297-307; Radden G. How metonymy care metaphors? // Metaphorand Metonymy at the Crossroads. –Berlin: Moutonde Gruyter, 2000. –P. 93-108.

⁴Cruse D. Lexical semantics. – Cambridge: CUP, 1986; Bierwiazzonek B. On formal metonymy // Perspectives on Metonymy. – Frankfurt / Main: Petet Lang, 2007. – P. 43-67; Hilpert M. Chained metaphors // Experimental and Empirical methods in Functional Research. – CSL I Publications, 2006. – P. 1-12; Langaker R. Metonymy in Grammar // Journal of Foreign Language, 2004. vol. 4. – P. 2-24; Panther K., Thornburg L. The effect for cause metonymy in English Grammar // Metaphor and Metonymy at the Crossroads. – Berlin: Mouton de Gruyter, 2000. – P. 215-232; Ruiz de Mendoza I., Campo L. Metonymy, Grammar and Communication. – Granada: Editorial Comares, 2002.

⁵Panther K., Thornburg L. Metonymy and Pragmatic Inferencing. – Amsterdam: John Benjamins, 2003; Koch P. Metonymy between pragmatics reference and diachrony // Metaphorik, 2004. Me. 4. – P. 6-54; Barcelona A. The cognitive theory of metonymy // Metaphor and Metonymy at the Crossroads: A. Cognitive perspective. – Berlin: Mouton de Gruyter, 2000. – P. 1-15; Dirven R., Verspoor M. Cognitive Exploration of Language and Linguistics. – Amsterdam: John Benjamins. 2004; Croff W., Cruse A. Cognitive Linguistics. – Cambridge: CUP, 2004; Ashurova D.U., Galiyeva M.R. Cognitive linguistics. – Т.: Vnesh Invest Prom, 2018; Попова З.Д., Стерпин И.А. Когнитивная лингвистика. – М.: Восток- Запад, 2007; Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. – Жиззах: Сангзор, 2006; Худойберганова Д. Ўзбек тилидаги матнларнинг антропоцентрик талкини. Филол.фанлари докт... дисс.автореферати. Т.: 2015.

кафедрасида бажарилаётган «Тил ҳодисаларининг прагматик талқини ва тил таълимининг лингводидактик асослари» мавзусидаги 2017-2021 йилларга мўлжалланган илмий тадқиқотлар истиқболли режаси доирасида амалга оширилган.

Тадқиқотнинг мақсади метонимиянинг медиаматнлари таркибида когезия боғламлари шаклланишидаги иштирокини таҳлил қилиш орқали ушбу матнларнинг мазмунан яхлитлигини таъминлашга йўналтирилган вазифаси кўламини аниқлашдан иборат.

Тадқиқотнинг вазифалари:

медиаматнлар таркиб топишида метонимиянинг когнитив восита сифатида қандай хусусиятлари ва имкониятлари намоён бўлишини аниқлаш;

метонимик кўчим жараёнида шаклланадиган ҳосила бирликларининг когнитив моделларини аниқлаш ва ушбу моделларнинг лисоний воқеланишини таъминловчи воситалар қаторини белгилаш;

“яхлит - қисм” муносабати доирасида ҳосил бўлган метонимик бирликларнинг медиаматнда референтли ва референтсиз фаоллашуви билан боғлиқ жиҳатларини тавсифлаш;

медиаматнлар таркибида юзага келадиган метонимик муносабатларни ажратиш ва уларнинг когнитив–дискурсив мақомини белгилаш усуллариини ишлаб чиқиш.

Тадқиқотнинг объекти сифатида таркибида турли кўринишдаги метонимлар воқеланган инглиз тилидаги медиаматнлар намуналари танланган.

Тадқиқотнинг предмети метонимларни тавсифлаш ва таснифлашнинг когнитив–дискурсив тамойилларини белгилаш ва уларнинг медиаматнлар тузилишида намоён бўладиган хусусиятларини аниқлашдан иборат.

Тадқиқот усуллари. Мавзуни ёритишда умумий ва махсус лингвистик таҳлил методлари: тавсифлаш усули, моделлаштириш усули, концептуал ва контекстуал таҳлил ҳамда қиёслаш

методларидан фойдаланилган. **Тадқиқотнинг илмий янгилиги қуйидагилардан иборат:**

метонимик кўчимнинг табиатини ёритиш ва унинг кечишини таъминловчи омиллар қаторини белгилаш асосида ушбу ҳодисанинг лисоний фаолият натижасидан кўра, кўпроқ концептуал жараён маҳсули эканлиги исботланган;

метонимик муносабатлар шаклланишининг лисоний–мантикий тамойиллари қиёсланиб, метонимларнинг таснифий кўрсаткичлари белгиланган ҳамда “яхлит–қисм” ва “сабаб–оқибат” моделларига оид бирликларнинг медиаматнларда коммуникатив мақсадни воқелантиришга йўналтирилган вазифалари фарқ қилиши далилланган;

метонимик тузилмалар медиаматнда когезия боғламларини ҳосил қилувчи восита сифатида қаралиб, матн тузилишини таъминловчи ушбу турдаги бирликларнинг метонимик табиати шаклан ўхшашлик ҳамда ягона бир тушунчани ифодалаш билан боғлиқлиги уларнинг умумий концептуал майдон кўламида ўзаро жипслашувига асос яратиши очиб берилган;

“яхлит–қисм” муносабати доирасида ҳосил бўлган метонимларнинг медиаматнда референтли қўлланиши таҳлили жараёнида уларнинг: 1) ўқувчининг диққатини тез ва тежамкор усулда хабарнинг асосий қисмига жалб қилиш; 2) концептуал майдоннинг маълум бир қисмини ажратиб кўрсатиш ёки эътиборсиз қолдириш вазифаларини ўташи аниқланган ҳамда унинг амалга оширилиши матнда тўғридан–тўғри такрорнинг олдини олиш ва мавзунинг давомийлигини таъминлашга шароит яратиши далилланган.

Тадқиқотнинг амалий натижалари қуйидагилардан иборат:

медиаматнларнинг тузилиши, функционал ва когнитив хусусиятларига оид натижалар матн тилшунослиги, дискурсология соҳалари учун муҳим назарий–амалий таҳлил йўналишлари шаклланишига асос бўлиши исботланган;

метонимик кўчимларнинг медиаматнлар тузилишидаги иштирокининг тадқиқи натижасида эришилган хулосалардан матн таҳлиliga йўналтирилган машғулотларда фойдаланиш мумкинлиги асосланган;

метоним тузилмаларининг онтологик табиатини ёритиш жараёнида ажратилган таснифий гуруҳларга кирувчи бирликлар метонимларнинг изоҳли ва таржима луғатларини яратишда манба бўлиши мумкинлиги далилланган.

Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги муаммонинг аниқ шакллантирилганлиги, қўлланилган тадқиқот усулларининг замонавийлиги, илмий–назарий манбаларнинг ва таҳлил қилинган материал ҳажмининг нуфузлилиги ҳамда хорижий ва республика журналларида мақолалар чоп қилинганлиги, чиқарилган хулосаларнинг қатъийлиги, тавсияларнинг амалиётга жорий этилганлиги, олинган натижаларнинг ваколатли ташкилотлар томонидан тасдиқланганлиги билан белгиланади.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Тадқиқот натижаларининг илмий аҳамияти метонимик муносабатлар табиатининг лингвокогнитив жиҳатлари билан боғлиқ назарий масалалар очиб берилганлиги, метонимик маънони вужудга келтириш омиллари аниқланганлиги, матн тузилишининг метонимия ҳодисаси нуқтаи назаридан ўрганиш янги йўналиш эканлиги ҳамда дискурс тадқиқида функционал ва когнитив ёндашувлар бири иккинчисини тўлдириши исботланганлиги билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг амалий аҳамияти шундаки, танланган объектнинг моҳияти ҳақида билдирилган фикр–мулоҳазалар ҳамда эришилган илмий хулосалар миллий тилшунослик фаннинг ҳозирда долзарб муаммоси бўлган семасиология ва матншунослик тадқиқотлари ривожига учун қимматлидир. Ушбу натижалар когнитив тилшунослик, прагмалингвистика, психолингвистика ва нутқшунослик соҳалари учун ҳам аҳамиятлидир. Ишнинг таҳлилга тортилган

материалларидан олий таълимнинг филология йўналишларида таҳсил олаётган талабалар учун махсус курслар ва семинарлар ўтказишда, шунингдек, дарслик ва бошқа ўқув адабиётларини тузишда фойдаланиш мумкин.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши. Метонимия ҳодисасининг когнитив–дискурсив хусусиятларини очиқ бериш ва унинг медиаматнлар тузилишидаги иштироки тадқиқи бўйича олинган натижалар асосида:

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. Мазкур тадқиқот натижалари 9 та халқаро ва 9 та республика илмий-амалий анжуманларида муҳокамадан ўтказилган.

Тадқиқот натижаларининг эълон қилинганлиги. Диссертация мавзуси бўйича жами 18 та илмий иш чоп этилган. Шулардан, Ўзбекистон Республикаси Олий аттестация комиссиясининг докторлик диссертациялари асосий илмий натижаларини чоп этиш учун тавсия этилган илмий нашрларда 5 та мақола, 1 та мақола Скопус базасидаги журналларда ва бошқа хорижий илмий журналларда нашр этилган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми Диссертация кириш, уч боб, хулоса, фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан иборат бўлиб, ҳажми 143 саҳифани ташкил қилади.

I БОБ. МЕТОНИМИЯНИНГ КОГНИТИВ-ДИСКУРСИВ ХОДИСА СИФАТИДА ТАВСИФЛАНИШИ

1.1 Метонимия ҳодисасининг когнитив талқини

Метонимия ҳодисаси олимларнинг диққатини кўп асрлардан буён жалб қилиб келаётган бўлса-да, лекин когнитив тилшунослиги тараққиёти ушбу ҳодисанинг тадқиқида янги бурулиш юзага келишига сабаб бўлди. Ж. Лакофф, М. Жонсоннинг 1980-йилда нашр қилинган “Metaphors we Live by” номли китоби метафора ва метонимия ҳодисалари табиатини ёритиш борасидаги инқилобий ўзгаришларга туртки берди. Шундан бошлаб, метонимия ҳодисаси тадқиқи риторика соҳаси билан чекланиб қолмасдан, балки инсоннинг тафаккур фаолияти ҳудудини ҳам қамраб ола бошлади. Америкалик тадқиқотчилар метонимияни “бизнинг тафаккур фаолиятимизни акс эттирувчи ҳодиса” эканлигини ва унинг “тилда воқеаланиши концептуал мақомидан дарак беришини” тан олишга мажбур бўлдилар (Panther et al.1999:2). Ушбу ҳодиса жадал тадқиқ қилинаётганига қарамасдан, унинг табиати, юзага келиш механизмлари, категориаллашувини тўлиқ акс эттирувчи тизимли назария ҳозирча шаклланиб улгурганича йўқ.

Метонимиянинг ҳусусиятларини когнитив жиҳатдан таҳлил қилишга урунишлар давом этмоқда. Кейинги йилларда ғарб тилшунослигида қатор ишлар амалга оширилди (масалан қаранг: Barselona, 2000; Dirven and Porings 2002; Panther and Thornburg 2003; 2006; Panther et al. 2009; Ruiz de Mendoza 2002; Al-Sharfi 2004). Қуйида олимлар таклиф қилишган назарияларнинг баъзиларини шарҳлашга ҳаракат қиламиз.

Ўтган аср тугаши арафасида Г. Рэдден ва З. Ковеч биринчилардан бўлиб метонимия ҳодисаси таҳлилига интегратив ёндашув назариясинини татбиқ этиш ғоясини тарғиб қила бошладилар. Муаллифларнинг 1999-йилда эълон қилинган

мақоласида таклиф қилинган назарий ёндашувда қуйидагилар назарда тутилади:

а) ушбу ҳодисани ҳар тарафлама тавсифлаш имконига эга таърифни бериш;

б) метонимия пайдо бўлиши мумкин бўлган 3та онтологик муҳитни аниқлаш;

в) метонимия ҳосил қилувчи турли муносабатларни гуруҳлаш;

г) воситалар танловини назорат қилувчи тамойил, қоидаларни ажратиш.

Г. Реддин ва З. Ковеч беришган таъриф қарийб барча тадқиқотчилар томонидан ҳеч қандай эътирозсиз қабул қилиниб келинмоқда (Radden, Rovecses 1999:21):

“Metonymy is a cognitive process in which one conceptual entity, the vehicle, provides mental access to another conceptual entity, the target, within the same idealized model” (“Метонимия когнитив жараён бўлиб, унда бир концептуал бирлик воситасида ягона бир ментал модел доирасида иккинчисининг идрок этилишига имкон пайдо бўлади”).

Мазкур таърифнинг бошқалар томонидан берилганлардан кўра маъқул топилиши, албатта, маълум сабаблар билан боғлиқ. Биринчидан, бу таъриф когнитив тилшуносликнинг асосчиларидан бўлган Р. Лэнгэкер олға сурган “референция нуқтаси” (Reference point) ғоясига (Langacker 1984; 1993; 2004) мос келади. Иккинчидан, ушбу таърифда метонимик жараёнлар кесимида билиш тузилмаларини акс эттирувчи “идеаллашган когнитив моделлар”нинг (idealized cognitive models) ўрни алоҳида эканлиги таъкидланади.

Р. Лэнгэкернинг қайдича, “метонимик ибора воситасида ифодаланаётган бирлик, одатда, мўлжалдаги бирликни ментал тасаввур қилиш учун референция нуқтаси вазифасини бажаради” (Langacker 1993:30). Олимнинг кейинги ишида (Langacker 2004) эса референция нуқтаси вазифасини ўтайдиган тушунча шу вазифага киришишидан олдин маълум бўлиши ҳамда осон фаоллаша олиши

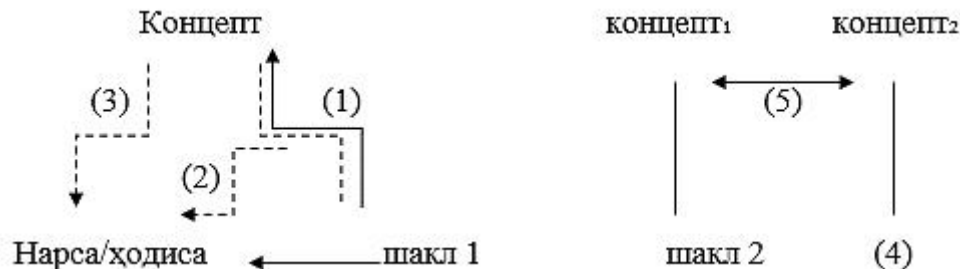
кераклиги уқтирилган. Шундай қилиб, метонимик тузилма таркибида кўпчиликка таниш бўлган бирлик унчалик таниш бўлмаган ёки лисоний ифодаланиши керак бўлган объектнинг ментал тасвирига йўл очади.

Юқорида келтирилган таърифга “идеаллашган когнитив модел” (*idealized cognitive model*) тушунчаси даставвал Ж. Лакофф томонидан қўлланилган эди (Lakoff 1987). Бизнингча, бу тушунча умумлаштириш қувватига эга ва фрейм, скрипт, сценария, схема каби когнитив тилшуносликнинг турли соҳаларида амалда бўлган қатор тушунчаларни (Кубрякова ва бошқ. 1999; Сафаров 2006, Ashurova, Galieva 2013) умумлаштирган ҳолда метонимиялар ҳосил бўлишининг негизида турган инсон билим кўламини акс эттирувчи когнитив структураларни ажратиш ҳамда тавсифлаш учун қулайлик туғдиради.

Метонимия ҳодисаси тадқиқига когнитив ёндашув тарғиботчилари барчани идеаллашган когнитив модел маълум бир объект ҳақидаги қомусий билимдан ташқари, миллий-маданий белгиларни ҳам қамраб олишига ишонтирмоқчилар. Уларнинг таъкидича, ушбу модел воқелик олами, концептуаллашув олами ёки инсон олами билан чекланиб қолмасдан, балки мазкур онтологик воқеликларни бирданига, бир пайтнинг ўзида акс эттиради. Р. Гиббснинг огоҳича идеаллашган когнитив моделлар мавҳумлаштирилган ҳодиса ва шу боис уларнинг бирор бир алоҳида олинган вазиятга батамом мос келиши мушкул, лекин ўзаро ботиний боғлиқликларга эга бўлган концептларни ягона концептуал структурага бирлаштиради. Мазкур структуранинг мазмунли бўлиши қисмларнинг яхлитлашуви билан боғлиқ (Gibbs 1994:58).

Кўринадики, биз ҳозир шарҳлаётган моделда учта онтологик воқелик акс топади: концептлар воқелиги, шакллар (шу жумладан, лисоний шакллар ҳам) воқелиги ва нолисоний омиллар воқелиги (яъни реал оламдаги нарсалар-ҳодисалар). Булар “тафаккур-рамз-референт” семиотик учбурчагини ташкил қилувчи қисмларга мос

келади. Демак, метонимия фақат концептлар ўртасидаги муносабат ҳосиласи бўлмасдан, балки сўз шакллари ва референтлар муносабати ҳам бу жараёнда ўз аҳамиятига эга. Рэдден ва Ковеч айтилган муносабатларни қуйидаги чизмада тасвирлайди (Radden and Kovecses 1999:23):

1.1-расм. Метонимияни ташкиллаштирувчи муносабатлар

Расмдан маълум бўлишича, концепт ва шакл жуфтлиги доирасидаги муносабат белги (символ) ни юзага келтиради. Шу сабаб, ушбу, моделда шаклланган метонимияга “sign metaphor” (белги метафораси) мақоми берилади (масалан, “house” лисоний белгиси ва house концепти ўртасидаги муносабат).

Худди шунингдек, нолисоний омил бўлган нарсалар-ҳодисалар омили ва лисоний белги ҳамда шакл ва концепт жуфтликлари ўртасидаги муносабат референциал вазиятни юзага келтиради. Бу муносабатлар доирасида шаклланадиган метонимияни “референт метафораси”, деб номлаш мумкин. Масалан, аниқ бир бино ва умуман бинолар гуруҳи ҳақида сўз кетганида ягона бир онтологик ҳудудда концептлар шакллантирувчи семиотик тузилмалар идеал когнитив моделлари концептуал моделлар сифатида қабул қилинади. Бунда бир лисоний белгининг иккинчиси билан муносабати доирасида концептуал метонимия ҳосил бўлади (масалан, bus ва driver белгилари муносабати замирида BUS DRIVER концептуал метонимиясининг юзага келиши). Юқорида келтирилган чизмада тасвирланган семиотик муносабатлар битта белги метонимияси (1), уч турдаги референт метонимиялари (2), (3), (4) ва бир турдаги концептуал метонимия (5) ҳосил бўлишидан дарак беради. Чизмадаги стрелкалар метонимик кўчимлар

йўналишини белгилайди.

Рэдден ва Ковеч назариясига биноан идеал когнитив модел қисмлардан иборат яхлитлик сифатида қаралиб, бу қисм ёки бўлақлар концептуал элементлардир. Шу нуқтаи назардан метонимиялар икки кўринишга эга: яхлит ва унинг қисмлари ўртасидаги муносабатга асосланган метонимия ва ягона бир яхлитликнинг қисмлари ўртасидаги муносабатга асосланганлар. Оқибатда, метонимияни шакллантирувчи турли муносабатлар иккита концептуал тузилма атрофида умумлашади:

- 1) яхлит идеал когнитив модел ва унинг қисмлари;
- 2) идеал когнитив моделнинг қисмлари.

Биринчи тузилишдаги муносабатлар доирасида “Яхлит қисмлари ўрнига [WHOLE—for—PART] ва “қисм яхлитнинг ўрнига” [PART—for—WHOLE] концептуал метонимиялар шаклланса, иккинчи ҳолатда “Қисм қисмнинг ўрнига” [PART—for—PART] туридаги метонимиялар ҳосил бўлади. Иккинчи ҳолатда маълум бир қисм иккинчи қисм воситасида ягона бир когнитив модел доирасида идрок этилади. Ҳар иккала турдаги муносабатлар моделлари метонимиялар тизимини бойитишда бир ҳилда фаол.

3. Ковеч кейинги ишларидан бирида яхлит ва қисмлар ўртасидаги муносабатлар бироз бошқачароқ кўринишда кечиши мумкинлиги кўрсатиб ўтади. Бунда яхлитнинг қисмга муносабати бошқа кўринишдагиларига нисбатан ҳар доим етакчилик қилиши қайд этилади (Kovecses 2002:150-151).

Рэдден ва Ковеч метонимик концептуаллашувни таъминловчи тамойилларни ҳам ажратиб кўрсатишга ҳаракат қиладилар. Улар бу жараёни бошқарувчи тамойилларни умумлаштирган ҳолда қуйидагича гуруҳлайдилар:

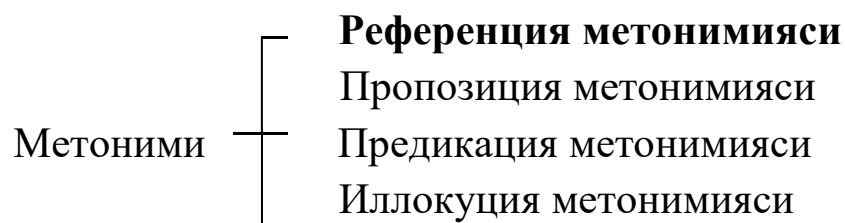
- 1) концептуал тузилишнинг учта асосий кўрсаткичи, яъни инсон тажрибаси, идрокдаги танлов ва маданий муқобиллик кабиларга боғланган когнитив тамойиллар;
- 2) метонимик восита танловини белгиловчи ва метонимиянинг

тушунарли ҳамда жўяли бўлишини таъминлайдиган коммуникатив тамойиллар.

Хуллас, ҳозиргина шарҳланган назария доирасида метонимиянинг нафақат концептлар бирикувидан ҳосил бўладиган ҳодиса, балки лисоний шакллар ва воқеликдаги нарса-ҳодисалар муносабатлари маҳсули ҳам эканлиги эътироф этилади.

Метонимия ҳодисасига оид навбатдаги назария иккита таниқли олим томонидан шакллантирилган. К. Пантер ва Л.Торнбург ўз ишларида билвосита нутқий актларни мунтазам ҳаракатлар идеал когнитив моделини акс эттирувчи нутқий акт сценарийси, деб ҳисоблаш мумкинлигини далиллаштириш измида бўлдилар. Ушбу ҳаракатлар нафақат ифодаланаётган воқеа-ҳодисани, балки унинг шартлари, натижа-оқибатлари тўғрисидаги билимни ҳам қамраб олади (Panther and Thornburg 1999).

Бу ҳаммуаллифлар таклиф қилишган назарияга кўра, метонимия фақат референт сатҳида эмас, балки пропозиция ва иллокуция сатҳларида ҳам намоён булади. Шундай прагматик ёндашувга асосланган ҳолда улар пропозиция ва иллокуция метонимияларини алоҳида турларга ажратадилар. Аниқроқ айтадиган бўлсак, биринчи гуруҳдагилар референция ва предикация метонимияларини ўз ичига олади, иллокуция метонимиясини эса, “нутқий акт метонимияси” (Speech act metonymy) деб аташ ҳам мумкин. Метонимиянинг ушбу турларининг ўзаро боғлиқлиги қуйидаги чизмада акс топади:

(Нутқий акс метонимияси)

1.2-расм. Метонимияларнинг таснифланиши

Референция метонимияси билвосита ифода воситаси хизматини ўтайдиган отли ибораларга тааллуқли. Масалан, White House “Оқ уй” Америка қўшма штатлари ҳукумати ижроя органига, шу орган ходимиға ёки ҳатто АҚШ президентиға нисбатан билвосита ифода референти бўлиши мумкин.

Предикация метонимияси пропозициянинг предикатив қисмида қўлланилган метонимик ибораға тааллуқли. Жумладан, “She is just a pretty face” нутқий тузилмасида “a pretty face” отли бирикмаси предикатив вазифасида келмоқда. Шунингдек, “General Motors had to stop production” гапида предикация метонимиясининг бошқа бир тури учрайди. Ушбу гапда, шунингдек, пропозиция метонимияси ҳам мавжуд, чунки “General Motors”, бир пайтнинг ўзида компаниянинг мансабдор ходимларига ҳам ишора қилмоқда.

Умуман, маълум бир ҳаракатни бажаришға бўлган имконият, қобилият, рухсат, мажбурият метонимик тафаккур жараёнида ҳодисанинг ҳақиқий содир бўлиши билан боғланади. Улардан бирининг ёки ҳодисанинг тўлиқ эслатиши билан концептуал модел фаоллашади. Пантер ва Торнбург бу модел доирасида юзага келадиган метонимик иборани POTENTIALITY—for—ACTUALITY “Фаоллашув учун имконият” концептуал метонимия мақомида номлайди (Panter and Thornburg 2003).

Иллокуция метонимияси, ўз навбатида, бир иллокутив актнинг бошқасига хос мазмунда содир булиши билан боғлиқ ҳолатларда ҳосил бўлади. Масалан, “I don’t know where the bath soap is” гапини эшитган инглиз тили соҳиби уни “Совун қаерда? (Where is the bath soap?) мазмунида англайди. Кўринадики, иллокутив метонимия асосан билвосита нутқий актда фаоллашади, чунки тағмаёноли мулоқот жараёнида бир нутқий акт иккинчисига мўлжалланган прагматик мазмунни ифода этади.

Билвосита нутқий актларнинг бундай метонимик имконияти бир шахснинг хусусияти бошқа бирор кишиға хосланишиға ўхшаб кетади. Бошқача айтганда, билвосита нутқий акт ижросида воқеалар сценарийси ўзаро ўрин алмашади. Масалан, Патнер ва

Торнбург илтимос нутқий акти сценарийсини қуйидаги қисмларга тақсимлайди:

1.1-жадвал

Нутқий акт сценарийси

BEFORE	H can do A. S wants H to do A
CORE	S puts H under an obligation to do A.
RESULT	H is under an obligation to do A.
AFTER	H will do A.

Демак, ушбу сценарий илтимос қилиш учун муҳит ва имконият мавжудлиги қисмидан (BEFORE) бошланади. Кейинги CORE қисмида илтимоснинг асосий хусусиятлари, сўзловчи (S) тингловчини (H) нимага ундаётгани акс топади. RESULT қисмида эса илтимос (A) қилингандан сўнг тингловчи (H) қандай мажбурият олиши тасвирланади. Ниҳоят, AFTER бўлагида тингловчи (H) илтимосни бажарилиши лозимлиги кўрсатилади. Масалан, бирон нарсани бирор кишига бериш ҳаракати сценарийсида асосий тушунча “бериш” эканлиги аниқ, аммо тингловчининг ушбу ҳаракатга имконияти мойиллиги, сўзловчи тингловчи эга бўлган бирор нарсани сўраб олишга тайёрлиги каби қатор белгилар ҳам назардан четда қолмайди. Сўзловчи “Can you give me that book” ёки “I want that book” нутқий актларини бажариш орқали сценариянинг асосий қисми ижросига эришади.

Метонимия ҳодисаси тавсифига когнитив тилшуносликда амалда бўлган сценарий ёндашувини татбиқ қилиш тарафдори бўлган олимларнинг изоҳича, ҳар қандай сценария бир неча қисмлардан иборат ва ушбу қисмларнинг ҳар қандайдан сценарийни тўлиқ тасвирлаш учун фойдаланиш мумкин. Мазкур ёндашув тарғиботчилари қуйидагиларни алоҳида таъкидлашни лозим топадилар (Panther and Thornburg 1998:761:768):

1) нутқий акт сценарийсининг бўлаги “Асос”дан (CORE) қанчалик узоқ турса, метонимик ифодага имконияти шунчалик паст бўлади;

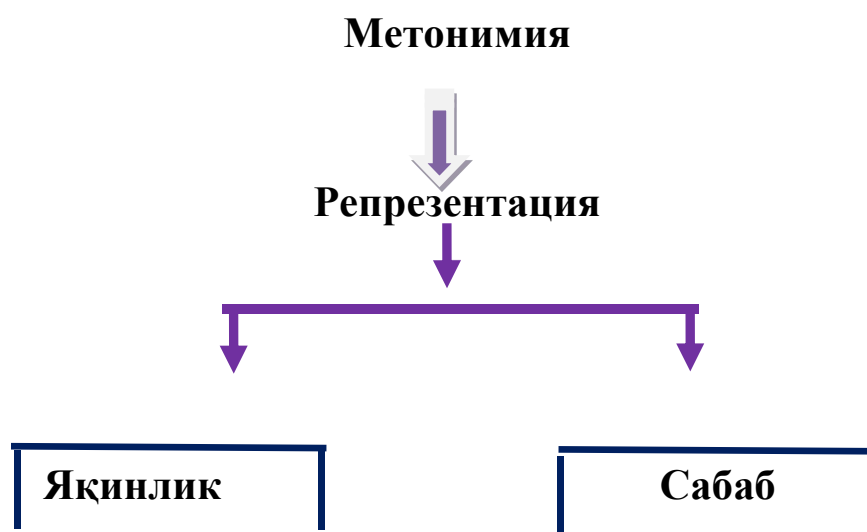
2) дискурсда сценарий бўлаклари қанчалик кўп иштирок этса, воқеа-ҳодисанинг иккинчи даражали элементларининг метонимия шаклланиш жараёнидаги иштироки шунчалик кенг бўлади.

Сценарий ёндашуви метонимия табиати тадқиқини семантик сатҳдан прагматик сатҳга кўчишига йўл очиб берди. Мазкур ёндашувнинг энг муҳим хусусияти шундаки, нутқий акт сценарийси ва воқеа схемасини бирлаштирувчи когнитив модел турли кўринишдаги билвосита нутқий актларни бажариш ва уларни тушунишнинг концептуал асосларини аниқлашга имкон беради. Зотан, ушбу моделнинг ҳар қандай қисмига тааллуқли воқелантириши мумкин.

Метонимия ҳодисасини назарий жиҳатдан ўрганган яна бир олим Ал-Шарафийдир. У ҳам метонимиянинг табиатига семиотик нуқтаи назардан ёндашади. У ушбу ҳодисани “бир сўз, тушунча ёки объект иккинчисининг ўрнига маълум боғлиқлик ёки сабаб асосида қўлланиш жараёни”, деб таърифлайди (Al-Sharafi 2004:1). Унинг кейинги изоҳича, метонимияланиш жараёнининг энг муҳим нуқтаси “вакил бўлиш” дир (representation), чунки бир тушунча иккинчисининг “вакили” га айланади. Шу аснода метонимия “ифодаловчи (signifier) ифодаланишининг (signified) ўрнини олади ва муҳими, ушбу белгилар ўртасида қандайдир яқинлик, ўзаро боғлиқлик мавжуд бўлади” (Ibid., p.105).

Олимнинг қайдича, метонимиянинг ушбу табиати икки турдаги муносабатларда намоён бўлади. Булар яқинлик ва сабаб муносабатлари бўлиб улардан биринчиси “қисм яхлит ўрнида” (part-for-whole) ва “яхлит қисм ўрнида” (whole—for—part) метонимик моделлари таркибида воқеланса, иккинчиси “сабаб оқибат ўрнида” (cause—for—effect) ва “оқибат сабаб ўрнида” (effect—for—cause) моделидаги метонимияларни ҳосил қилади.

Метонимларда бу хилдаги муносабатларнинг акс топиши қуйидаги чизмада тасвирланади:

Қисм яхлит ўрнида Яхлит қисм ўрнида Сабаб оқибат ўрнида Оқибат сабаб ўрнида

1.3-расм. Метонимик муносабатлар модели

Кўрсатилган тўрт кўринишдаги муносабатлар лисоний шакл, когниция ва контекстлар оралиғидаги боғланишларни таъминлайди. Шунинг асосида Ал-Шарафи метонимиянинг матний моделини ажратади ва мазкур моделни матн қисмларнинг формал ва мазмуний боғланиши билан боғлиқ ҳодисалар, яъни когезия ва когеренция ҳодисаларини таҳлил жараёнига жалб қилади. У ҳолда матний метонимиянинг модели тўлиғича ўрин алмаштириш ғоясига асосланганлиги маълум бўлади. Қуйидаги чизмада шу модел тасвирланади:

Кашф сатҳи	Семiotик сатҳ	Тушунча тушунча ўрнида	Тушунча нарс ўрнида		Нарс тушунча ўрнида	Нарс нарс ўрнида	Яқинлик ва сабаб асосида ўрин алмашиш
Умумлашган сатҳи							
Когеренция сатҳи							
Жойлаштири ш сатҳи	Формал сатҳ	Тушунча шакл ўрнида	Шакл шакл ўрнида	Шакл тушунча ўрнида	Шакл нарс ўрнида	Нарс шакл ўрнида	
Тартиблaш - тириш сатҳи							
Когезия сатҳи							

1.4-расм. Матний метонимия модели тасвири

Равшанки, келтирилган модел икки сатҳга бўлинади ва улардан биринчиси матндаги формал кўрсаткичларга оид бўлиб, маълум турдаги метонимик муносабатларни акс эттиради:

- а) тушунча шакл ўрнида;
- б) шакл шакл ўрнида;
- в) шакл тушунча ўрнида;
- г) шакл нарс ўрнида;
- д) нарс шакл ўрнида.

Ушбу сатҳда лисон, онг ва воқеликнинг ўзаро алоқаси аниқ акс этиб турган бўлсада, бироқ бу алоқа кечишида лисоний шаклнинг етакчилиги кўриниб турибди. Айтиш жоизки, Ал-Шарафийнинг назарияси мохиятан интеракционал хусусиятга эга бўлиб, риторик тушунчаларни четлаб ўтмаган. Формал сатҳ кўп жиҳатдан анъанавий риториканинг элокуция ва тартибга келтириш мавзуларига мос келади. Ал-Шарафи бу қисларни “матнни таркиблaштириш ” ва “матн когезияси сатҳлари” деб номлаб қўя қолган.

Муҳокама қилинаётган иккинчи қисм “когниция сатҳи” деб аталади ва унда қуйидаги кўринишдаги муносабатлар намоён бўлади:

- а) тушунча тушунча ўрнида;
- б) тушунча нарса ўрнига;
- в) нарса нарса ўрнига;
- г) нарса тушунча ўрнига;

Ушбу сатҳда матндаги фикр ва шакллар пайдо бўлганлиги тасвирланади. Бу сатҳда матн яратилади ва матн когеренцияси шаклланади.

Ал-Шарафининг эътирофича, метонимиянинг матннинг модели интерактив моҳиятига эга ва метонимиянинг матн кўринишини таъминлаш имкониятларини тасвирлайди, зеро матнда лисоний шакллар, тушунчалар ва контекст муносабатлари доимо кўзга ташланиб туради. Лисоний шакл когнитив фаолият ва контекст билан боғлиқ жараёнлар кечишида “йўл кўрсаткич” вазифасини бажаради.

Хуллас, Ал-Шарафининг матний метонимия модели риторика, стилистика, ва матн тилшунослиги соҳалари ўзаро ҳамкорлиги доирасида шаклланган назарий қараш маҳсулидир. Ушбу назарияга биноан, матн тафаккур жараёнида тузиладиган қурилма бўлиб, унда ҳам яхлит ўрнида метонимик муносабати акс топади.

1.2. Метонимия ҳосилаларининг дискурсив таҳлили

Метонимия сўз маъноси ўзгаришини таъминловчи воситалардан бири ҳисобланади. Лексик бирликларни маъно ривожига эса турли кўринишларга эга. Маънонинг ифода доираси кенгайиши ёки торайиши, мавҳум ҳолатга келиши ёки аниқ кўриниш олиши мумкин. Бунда мавжуд маънодаги ўзгаришлар, ҳосила маъноларнинг пайдо бўлиши алоҳида аҳамиятга эга (Миртожиев 1989). Анъанага биноан, метонимия маъно тараққиётининг кўринишларидан бири сифатида қаралади. Махсус луғатларда қайд қилинган қуйидаги таърифларни қиёслайлик:

“Metonymy—a term used in semantics and stylistics, referring to a figure of speech in which the name of an attribute of an entity is used in place of the entity itself” (Cristal 2008:303).

Метонимия-замена слова другим на основе связи их значений по смежности: “зал аплодировал” вместо “публика аплодировала” (Жеребило 2009:196).

“Метонимия (юнон. Metonomia-қайта номлаш, бошқа нарса орқали аташ)- маъно кўчимнинг кам тарқалган турларидан бири, кўчимнинг нарса-ҳодисалар орасидаги алоқадорликка асосланувчи тури” (Куронов ва бошқ.2013:172).

Келтирилган таърифларнинг барчасида ассоциатив ўхшашлик хусусияти умумий кўрсаткич сифатида кўрсатилиб, унинг метонимик маъно кўчимининг асосий таянч нуқтаси эканлиги алоҳида таъкидланмоқда. Худди шу хусусият бошқа тадқиқотчиларнинг ишларида ҳам қарийб бир хилда такрорланиб келмоқда.

Бизнингча, “ассоциатив ўхшашлик” тушунчасини кенг маънода англаш лозим бўлади. Чунки бу ерда “ўхшашлик” маълум муносабатларда бўлган нарса-ҳодисаларнинг ўзаро алоқаси мазмунида қабул қилинган. Маъно кўчими реал мавжуд бўлган предметлар муносабати ўзаро ўхшашликка, яқинликка асосланганидагина юзага келади. В.Н.Телия айтганидек, “метонимик усулда ҳосил бўлган ном ўз шаклланиш характериға нисбатан хабар берилаётган ахборотни алоҳида ажратиб кўрсатишға йўналтирилган бўлади” (Телия 1977:212). Машҳур лексиколог Н.Н. Амосова ўз пайтида метонимик кўчимларнинг ўзига хослигини, уларнинг пайдо бўлиши “оддий номлаш ҳаракати билан чегараланиб қолмасдан, балки нарса-ҳодисаларға тавсиф бериш эҳтиёжи” билан боғлиқ эканлигини қайд этиб ўтган эди (Амосова 1957:212). Шунга яқинроқ фикрни яқинда ўзбек тилшуноси А. Раҳимов ҳам билдирди. Унинг наздида, “тилға хос дериватларнинг ҳосил бўлиш изчиллиги инсонлар хотирасида жамланиб берадиган анологик формалар воситачилигида таъминланади” ва шу боис, “ижтимоий нутқий фаолият нафақат сўз ясалишиға, балки, умуман, мулоқот учун зарур бўлган

имкониятларини келажакка етказиш ва тилни замон талабида ривожланишини таъминлашда ҳам муҳимдир” (Раҳимов 2011:22).

Бундан ташқари, метонимия, бошқа турдаги маъно ўзгаришларидан фарқли ўлароқ, ифодадаги экспрессивликни кучайтиришдан кўра, кўпроқ нутқдаги тежамкорликни таъминлаш учун хизмат қилади.

Ассоциатив ўхшашликка асосланган метонимик кўчим бир неча кўринишда намоён бўлади. Бир пайтлар немис тилшуноси Г. Пауль номларнинг макон, замон ва сабаб муносабатлари доирасида кўчишини айтиб ўтган экан (Пауль 1962:102). Ушбу таснифга амал қилган тилшунослар метонимик кўчимни макон, замон, сабаб турларидан ташқари, атрибутив ва синекдоха турларини фарқлашга ҳаракат қилиб келмоқдалар. Ўйлаймизки, ушбу турдаги метонимик кўчимларнинг барчаси бир хилда эътиборга лойиқ (Маслова-Лашанская 1973).

Шундай қилиб, метонимия ҳосил қилувчи ва ҳосила маъно референтларининг ўзаро алоқадорлигига асосланган ҳодиса эканлиги тилшуносликка оид адабиётларда кўп бора қайд этилган бўлса-да, лекин ушбу алоқа қай йўсинда юзага келиши ва қандай кечиши масаласи кам ўрганилган. М. Миртожиевнинг бу масала ечимини излашга дифференциал-семантик таҳлил методини жалб қилиш ҳақидаги фикри диққатга сазовордир. Масалан, “этак” сўзи кийим, белдан паст, қисм лексик маъносига эга. У яна “белдан паст тутиладиган буюм” семемасини ортирган. Ушбу семемалар билдирган нарсалар ўзаро алоқадор бўлгани учун ҳосила маъно юзага келиши метонимия ҳисобланади (Миртожиев 2010:100).

Ҳосил қилувчи ва ҳосила маъно референтларининг алоқадорлик мазмунига кўра метонимия турли гуруҳларга ажратилади ва илмий адабиётларда қайд этилаётган гуруҳларнинг сони ҳар хил.

М. Миртожиев метонимияни таснифлаш учун ҳосил қилувчи маъно хусусиятига асослаганимиз маъқул, деб ҳисоблайди. Шунга кўра, метонимиялар икки кўринишга бўлинади: умумлашган лексик маънога асосланган метонимия ва хусусий лексик маънога

асосланган метонимия. Биринчи турдаги метонимияларда ҳосил қилувчи ва ҳосила маънолар бир биридан фарқли сема билан ажралиб, умумий сема билан ўзаро туташиб туради. Масалан, “бош” сўзининг “йўлнинг олд қисмини” англатувчи метонимик маъноси унинг умумлашган лексик маъносига асосланган ҳолда юзага келган (Миртожиев 2010:101-102).

Умумлашган лексик маънога асосланган метонимиялар энг кенг тарқалган турни ташкил қилади (Сувонова 2003). Хусусий лексик маънога асосланган метонимлар эса атоқли отларнинг турдош отларга ўтиши натижасида ҳосил бўлади. Баъзи тилшунослар ушбу турнинг юзага келишини референтлар алоқадорлигининг алоҳида кўриниши деб ҳисоблайди. (Алиқулов 1965; Сувонова 2003).

Унинг ўзига хос хусусияти ҳосил қилувчи маъно ва хусусий ҳосила маъно умумий бўлиши билан боғлиқ. Масалан, “Адам берган хитойдан ясадим варрак” (Қ. Ҳикмат) гапидаги ”хитой” сўзи ҳосила маъно билан воқеланган бўлиб, юпқа қоғозни билдиради. Унинг ҳосил қилувчи маъноси эса йирик бир мамлакат –Хитойни ифодалайди (Миртожиев 2010:103).

Метонимиянинг яна бир тури синекдоха ҳодисаси билан боғланади. Ушбу турдаги метонимиянинг шаклланишида ҳосил қилувчи ва ҳосила маъно референтларидан бири бутунни, иккинчиси унинг бўлагини билдириши инобатга олинади. Масалан, “қармоқ” сўзининг хусусий маъноси “учи илгакли метал буюм” бўлса, унинг “ов қуроли” маъносида қўлланишида “бўлакни ўз ичига олган бутун қўшимча семаси” фаоллашади (Ўша асар, 104бет).

Метонимларни юзага келиш хусусиятларига нисбатан турли гуруҳларга ажратиш анъанаси кенг ёйилган. Жумладан, рус тилидаги илмий адабиётларда “белги метонимияси”, ”контекстуал метонимия”, ”объектив метонимия”, ”инъикос метонимияси” каби атамалар учраб туради (Бирих 1987; Сандакова 2002; Мерзлякова 2003).

Бизнинг тадқиқотимиз учун муҳим бўлган “дискурсив метонимия ” тушунчаси изоҳига бироз тўхталмоқчимиз. О.В. Раевскаянинг фикрича, дискурсив метонимия , “лексик метонимиядан фарқли равишда фақат матнда фаоллашиб, ундан ташқарида мавжуд бўлмайди” (Раевская 2000:50). Олима дискурсив метонимиянинг нафақат сўз сатҳида балки сўз бирикмалари ва гап кўринишида ҳам намоён бўлишини таъкидлайди. Ушбу кўринишлардаги метонимиялар етти турга тақсимланади:

1. Қисм ва яхлит муносабатдаги метонимия (“икона остановилась”-“икона тўхтаб қолди”).

2. Гипер-гипоним муносабатдаги метонимия. Ушбу турдаги метонимиянинг вазифаси матнда такрордан қочишдир (“крыса” - “каламуш” атамаси ўрнига “грызун животное” - “кемирувчи хайвон” бирликлари ишлатилади).

3. Эллипсис. Эллиптик дискурсив метонимия дискурсининг маълум семантик ҳудудига йўналган матн структур тузилишини таъминловчи омилга айланади.

4. Қоришма муносабат воқеланган метонимия. Бунда сўзларнинг грамматик ва семантик тобеланишида номутаносиблик юзага келади (“захотать молчаливым голосом”-“жим овоз билан қаттиқ кулмоқ”). “Француз тили стилистикаси” китобининг муаллифи К.А. Долинин бундай муносабатни қуйидагича таърифлайди: “предмет ёки тушунчага бошқа бирор бир предметга хос бўлган хусусият берилади” (Долинин 1978:157). Услугуноос бу турдаги метонимиянинг адъектив метафорага яқин туришини кўрсатади: “уларнинг ҳар иккаласида ҳам предметга ёт бўлган хусусият берилади, аммо ушбу хусусият ўзининг асл “хўжайини” ҳақидаги тасаввурни сақлаган ҳолда мураккаб мазмунли тузилма яратади” (Ўша асар 158-бет).

5. Номиналлашган аниқловчи муносабатида юзага келадиган метонимик кўчим. Бу ҳолатда ҳам семантик-синтактик алоқалардаги ўзгаришлар грамматик ва семантик тобеликни номутаносиблаштиради.

Охирги икки кўринишдаги дискурсив метонимияда маъно кўчими ифодаланаётган ахборотни бўрттириб кўрсатишга йўналтирилади. Умуман дискурсив метонимиянинг муҳим хислати алоҳида бир сўзнинг бир нечта маънони ифодалашида кўринади. Бу эса, ўз навбатида, матн тузилиши ўзига хос кўриниш олишига хизмат қилади.

6. Дискурсив метонимия гап воситасида ҳам ҳосил бўлади. Масалан, “У энди айвонда чой ичаяпти” гапида “айвонда чой ичмоқ” “дам олиш” мазмунидаги метономик ифодага эга.

7. Билвосита нутқий актлар. Ушбу кўринишдаги нутқий тузилмалар сўзловчига ахборотни тағмаъноли, сиртдагидан кўпроқ маълумотни етказади. Бу тузилмалар диалогдаги репликалар бўлиб, мулоқотнинг мантиқий мундарижасини шакллантиради. Билвосита нутқий актларда юзага келадиган метонимик кўчим функционал-прагматик ҳодисалар қаторига киради ва репликалардан қайсинисининг метонимия бўлиши билан фарқланади.

Реплика-стимул таркибидаги метонимик кўчим одатда мазмун модаллигига таъсир кўрсатади. Масалан, савол илтимос ёки буйруқ актлари вазифасида қўлланиш мумкин. О.В. Раевскаянинг кузатишича, риторик савол-дискурсив метонимиянинг ёрқин мисолидир (Раевская 2000).

О.В. Раевскаянинг изидан борган М.В. Сандакова дискурсив метонимия ҳодисаси ҳақида баъзи аҳамиятга молик фикрларни билдириб ўтади. Тадқиқотчи сифат туркумидаги сўзларнинг метонимик ҳосила маънода қўллаш ҳолатларини ўрганаётиб, лексик метонимиянинг тил тизимида тайёр ҳолда мавжуд бўлиши ва унинг юзага келиши “тирик жараён ” эмаслигини, дискурсив метонимия, аксинча, бевосита сўзловчининг нутқий фаолияти жараёнида ҳосил бўлишини таъкидлайди. Ушбу турдаги метонимия ҳаракатдаги, динамик ҳодиса, у дискурс доирасида пайдо бўлади ва шу боис уни фавфқулодлик характериға эға ҳодиса сифатида қараш лозим. Олиманинг қайдича, “вузуал метономик кўчим натижасида хар қандай луғавий бирлик иккиламчи ҳосила маънони олади ва бу

маъно кейинчалик луғатга киритилади. Дискурсив метонимия семантик деривацияни ҳосил қилмайди: бу ерда янги маъно тўғрисида эмас, балки сўзнинг қўлланиши ҳақида фикр юритиш лозим” (Сандакова 2004:106).

Дискурсив метонимия воситаси бўлган сўз бирикмаси бўлақларининг ноодатий бирикуви экспрессив ифодага йўл очиб беради. Энг муҳими, дискурсив метонимия контекстан ташқарида тушунарсиз бўлиб қолади.

Метонимия когнитив тилшунослик объектига айланганидан сўнг асосий эътибор унинг когнитив моҳиятини аниқлаш ва шунга нисбатан турларга ажратишга қаратилди. Когнитив тилшунослик доирасида ушбу ҳодиса ички кўчим, референтлар муносабати, маъно кенгайиши ёки торайиши каби жараёнлар натижаси сифатида талқин қилина бошланди.

Айрим тилшунослар метонимия шаклланишида маъно кўчими бир когнитив модел доирасида юзага келишини алоҳида таъкидлайдилар. Моделдаги бирор бир категория шу моделга қарашли бошқа бир категория ўрнини босади. Унда метонимик иборанинг асосий вазифаси бир категорияни бошқа категорияга мурожаат қилиш воситасида фаоллаштиришдан иборат (Ungerer, Schmid 1996:128). Қуйидаги гапларни қиёслайлик (Croft 1993:350):

- a) We need a couple of strong bodies for our team;
- b) There are a lot of good heads in the university;
- c) We need some new faces around here.

Уччала гапда ҳам референт инсон бўлсада, аммо ҳар бир ҳолатда инсоннинг алоҳида бир томони танланган. Биринчи гапда PHYSICAL STRENGTH “жисмоний куч” модели BODY категорияси орқали воқеланган. Университет ҳақида гап борганда эса Head референти INTELLIGENCE концептуал моделига муқобиллаштирилган. Р. Лэнгэкернинг кузатишича метонимиянинг асосида турган референт нуктаси муносабати ботиндан ҳаракатчан, лекин асл мундарижага эга эмас. Шунинг учун ҳам метонимик тузилмада одатдаги референт воқеликни идрок этишга туртки

беради. Масалан, газетадан олинган Vietnam marked a turning point in American history гапидаги Vietnam элементи мамлакатга эмас, балки у ерда кечган урушга ишора қилади (Langacker 2008:504).

Шу ўринда Г. Рэдден ва З. Ковечларнинг метонимия ҳодисасига берган таърифни яна бир эслашни жоиз деб биламиз: Metonymy is a cognitive process in which one conceptual entity, the vehicle, provides mental access to another conceptual entity the target, with in the same idealized cognitive model (Radden and Kovecses 1992: 21).

Таърифни соддалаштириброк шарҳлайдиган бўлсак, манба бирлиги (vehicle) диққатни мўлжалдаги бирликка кўчириши маълум бўлади. Таъриф, шунингдек, метонимия мўлжалга етишишни референт нуктаси вазифасини бажаради. Бу ерда эслатилаётган mental access тушунчаси метонимиянинг когнитив табиатини намоёни қилади.

Хуллас, биз, метонимия атамасини кенг маънодаги талқинини қабул қиламиз ҳамда ушбу тушунча доирасида синекдоха, метафтонимия каби метонимик тафаккурга оид ҳодисаларни ягона категорияга бирлаштириш тарафдоримиз.

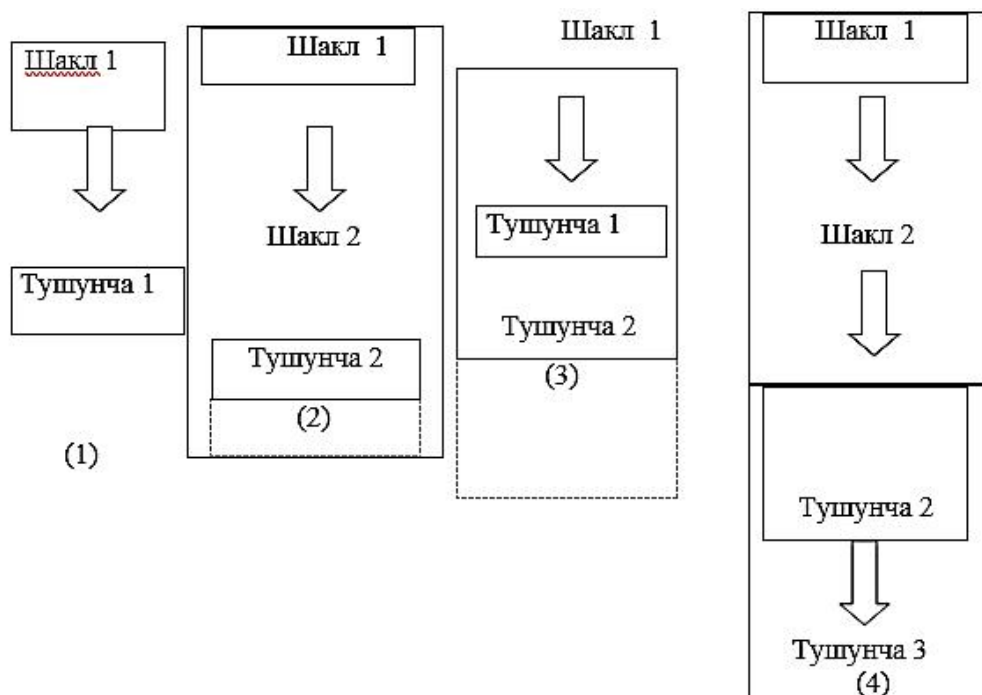
Entity (“бирлик”) термини эса лисоний шакл, воқеа, ҳодиса, ҳаракат, тушунча кабиларни аташ учун қўлланилиши мумкин (Seto 1999).

Айтиш лозимки, метонимиянинг концептуал ҳодиса сифатида талқин қилиниши унинг фақат иккита тушунча муносабатида ҳосил бўлишини эътироф этиб, бошқа турдаги муносабатларнинг инкор этилишига олиб келмаслиги керак. Зеро, метонимик муносабатлар лисоний шакллар ва нолисоний референтлар ҳамда лисоний шаклнинг унга муқобил тушунча билан учрашувида ҳам намоён бўлади. Метонимия бизнинг олам ва тил ҳақидаги билимимизда бир хилда мавжуд бўлади. Демак, метонимия тил ва оламнинг идеал когнитив модели алоқадорлигида фаоллашади. Бу алоқадорлик лисоний, нолисоний ва концептуал кўринишларга эга (Al-Sharaphi 2004).

Аммо лингвистик таҳлилда биз реал воқеаликдаги нарсалар, ҳодисалар ҳаракатлар билан иш кўрмасдан, балки уларнинг тафаккур оламимизда акс топган нусхаларларини тавсифлаймиз. Сўзлар, гаплар ва тўлиқ матнларни воқеликдаги мавжудликка нисбатан эмас, балки бизнинг тасаввуримизга мувофиқ равишда тасвирлаймиз. Мазкур тадқиқотимизда биз асосий эътиборни метонимик жараёнларнинг матн доирасида кечиши билан боғлиқ жиҳатларини ёритишга ҳаракат қиламиз ва бунда лисоний шаклларнинг тушунчалар дунёси билан боғловчи тугунларни аниқлаш ҳамда уларни изоҳлаш бирламчи вазифага айланади.

Ал-Шарафи таклиф қилган метонимиянинг матн назариясига таянган ҳолда манбаси шакл ёки тушунча бўлиши мумкин бўлган моделни танлашни маъқул кўрдик. Ушбу моделда метонимик тафаккурни ҳаракатга келтирувчи восита ёки лисоний шаклнинг ўзи ёки у томонидан воқеалантирилган тушунчадир. У ҳолда мўлжалдаги бирлик ҳам формал ёки концептуал кўринишни олади. Таклиф қилинаётган модел тилнинг семантик табиатига мос тушади, зеро тил тизими шакл ва тушунча уйғунлигини тақоза этади.

Метонимиянинг бу тарздаги моделида қисмлар муносабати тўртта кўринишда намоён бўлади. (расм 1.5).

1.5-расм. Шакл-тушунча моделидаги метонимик муносабатлар

Тушунчаларнинг узик чизиқли хоначаларга жойлаштирилишининг сабаби қуйидагича: биринчидан, улар маданиятлараро, хатто маълум бир маданият вакиллари ўртасида ҳам фарқланиши мумкин, иккинчидан, ҳеч бир тушунча ёки когнитив моделнинг чегарасини аниқ белгилашнинг имкони йўқ. Найза учли чизиқларнинг йўналиши шаклдан тушунчагача ёки бир тушунчадан иккинчисига қараб йўналишни белгилайди. Ушбу йўналишлар ҳамма тилда бир хил эмас. Лисоний шакллар ўртасидаги чегара аниқ бўлганлиги боис, улар тўлиқ чизиқлар билан белгиланган ҳудудларда жойлаштирилган.

Чизмадаги ҳар бир фигура метонимик муносабатлар алоқасининг бир турини акс эттиради. Бинобарин, 1- фигура белгилар метонимиясини акс эттиради (the United States ибораси АКШ мамлакатига ишора). Бу тилнинг табиати метонимик хусусиятга эгалигидан дарак беради, яъни лисоний шакл метонимияни ҳосил қилади. Яна бошқачароқ айтадиган бўлсак, сўзлар ўзлари ифодаладиган тушунча учун асосдир.

Чизманинг 2- қисми метонимик кучимларнинг шакллар оламида кечишини изоҳлайди, яъни бир шакл иккинчисининг ўрнида қўлланиб янги тушунчани ифодалайди. Бунда манба хизмати ўтайдиган Шакл 1 Шакл 2 нинг қиёслантирилган кўриниши бўлиб, қисм яхлитнинг ўрнига метонимик муносабатини юзага келтиради.

Кейинги, яъни 3- фигура метонимик кўчимнинг икки кўринишида кечишидан дарак беради. Улардан биринчиси, шакл ва тушунча муносабатида содир бўлиб, лисоний белги метонимияни юзага келтиради. Иккинчиси эса, тушунчаларнинг ўзаро муносабатларини тақозо этади ва концепт метонимиясини шакллантирилади. Масалан, “White House” “Оқ уй” лисоний шакли “АҚШ ҳукумати жойлашган бино” биринчи тушунча орқали “Оқ бинодаги АҚШ ҳукумати” мазмунидаги иккинчи тушунча билан боғланади. Ҳудди шу гуруҳда “Тушунча 1” “Тушунча 2” нинг қаторига киритилган, лекин тушунчаларнинг тенг ҳуқуқлиги туфайли уларнинг қайсисининг қамрови кенг эканлигини аниқлаш қийин.

Чизманинг тўртинчи, қисмидаги муносабатлар бироз мураккаб кўринишга эга. Бу ерда бир шакл иккинчининг ўрнини олиши тасвирланган ва ушбу шаклларда бир тушунча 2-орқали бошқаси (Тушунча 3) билан боғланади. Масалан, АҚШ шакли метонимик жараён манбаси сифатида “АҚШ” ва АҚШ ҳукумати тушунчаларига ишора қилиши мумкин.

Шундай қилиб, метонимиянинг газета хабарлари матнида бажарадиган вазифалари таҳлилини амалга ошириш учун функционал дискурсив ва когнитив ёндашувларни умумлаштирган ҳолда татбиқ этиш лозим, деб ҳисоблаймиз. Зотан мулоқот ва тафаккур юритиш жараёнларининг метонимик хусусиятларини белгилаш ва изоҳлаш учун матннинг метонимик тузилишини билишимиз зарур. Тадқиқотнинг бу йўсиндаги назарий дастурини қуйидагича тасвирлаш мумкин (расм 1.6):

1.6 - расм. Таклиф қилинаётган назарий дастур

Ушбу моделнинг муҳимлиги унинг таркибида ижтимоий воқелик, тушунчалар ва шаклларнинг ўзаро боғлиқликда, алоқада эканлигида намоён бўлади. Тушунчалар ментал ҳодисалар бўлиб, оламдаги нарса ҳодисалар ҳақидаги тасаввурни акс эттиради. Ҳар қандай тушунча инсонларнинг ижтимоий воқелик борасидаги тажрибасига асосланади. Тил тизими ҳам шу йўсинда инсон онгида тўпланган тушунчалардан ташкил топади ва улардан фойдаланиш когнитив тамойилларга асосланади. Лисоний шакллар, аслини олганда, шу тамойилларнинг фаоллашуви натижасидир. Лисоний шаклнинг бажарадиган вазифаси онгдаги тушунчани воқелантиришдир. Е.С. Кубрякова ишонтиришича, концептуаллашиш жараёни тилдаги тушунчалар билан биргаликда соф фикрни ҳам пайдо қилади. Тафаккур ва лисон бир-бирини такрорламайди, чунки онгда мавжуд бўлган ҳамма тушунчаларни шаклан воқелантиришга тилнинг қудрати етмай қолиши мумкин (Кубрякова 2004; Сафаров 2015: 287). Лисоний белги шакл ва тушунчанинг ўзаро боғланишидир. Тушунчалар, ўз навбатида,

тафаккур фаолияти ва тажриба замирида шаклланади. Ижтимоий борлиқдаги бирор бир ҳодисани турли шахслар турлича тушуниши ҳам кузатилган ҳол. Демак, тил инсон лисоний тафаккур фаолиятининг яхлит кўринишида кечишини талаб қилади.

1.3. Матн тузилиши таҳлилига функционал-когнитив ёндашув

Когнитив тилшунослик йўналишидаги тадқиқотлар семантик кўчимларнинг кўп жиҳатдан одамларнинг кундалик тафаккур фаолият тизими билан боғлиқлигини ва кундалик билимнинг манбаси метафорик ҳамда метонимик тафаккур тамойиллари томонидан назорат қилинишини исботлаб берди. Бундан ташқари, қатор тадқиқотлар метонимиянинг когнитив табиати, унинг бошқа турдаги иборалардан фарқи ва ниҳоят, метонимиянинг прагматик имкониятлари таҳлилига бағишланди (Barnden 2010; Hernandez 2002; Barcelona 2003, etc). Аммо ушбу тадқиқотларнинг асосий қисми концептуал сатҳ таҳлилига тегишли бўлиб, метонимиянинг лингвистик тузилмалар шаклланишига таъсири масаласи назардан четда қолиб келмоқда.

Метонимия анъанага содиқ қолган ҳолда “бирор нарса номининг бошқа у билан алоқадор нарсага кўчирилиши” сифатида талқин қилинмоқда (Bredin 1984: 46; Сувонова 2008:125). Бундай риторик анъана таъсирида метонимия ҳодисасининг асосан референт билан боғлиқ томонлари таҳлил қилиниб, метонимик иборалар луғат сатҳи “мулки” га айлантирилди. Шунингдек, баъзан метонимиянинг сўз ясаш тизимидаги роли масаласи ҳам кўриб чиқилди (Brdar and Brdar-Szabo 2009).

Метонимия ва грамматик тизим ўртасидаги боғлиқликка бағишланган ишларда асосий эътибор метонимиянинг турли категориялар шаклланишидаги воситачилик роли ўрганилган (Goldberg 2003). Жумладан, К. Никифоридоу метонимиянинг номинал кўчимларда юзага келишдаги тизимли ҳолатларини таҳлил қилади (Nikiforidou 1999). Бошқа бир ишда эса, статив предикатлар бўлган “know” ва “love” сўзларининг актив феъллар билан

бирикиши ўрганилиб, маъно кўчишига “натижа- ҳаракат” (result-action) концептуал метонимияси туртки бериши аниқланади (Panter and Tornbury 2001).

Метонимиянинг матн сатҳида фаоллашуви таҳлилига бағишланган тадқиқотлар, унинг лексик ва грамматик сатҳларда ўрганилишига нисбатан ҳақиқатдан ҳам жуда камчил. Олимлар метонимиянинг матн ва унинг қисмлари ташкил топишидаги роли ҳамда унинг воқеаларнинг бадиий матндаги кетма-кетлигини таъминлашда бажарадиган вазифасини аниқлашга киришганларига кўп вақт ўтмади (Riffaterre 1990; Steen 2005).

Шунингдек, метонимия дискурсив сатҳда намоён бўладиган мазмун ифодасидаги ўрни ҳам диққатни жалб қилмоқда (Barcelona 2007). Кўпчилик тадқиқотчилар метонимиянинг грамматикасини иккиёқлама ҳодиса, деб ҳисоблайди. Улардан айримлари метонимиянинг грамматик тузилмалар ташкил топишида муҳим ўринга эга бўлиши билан бир қаторда, унинг ўзи бажарадиган амаллар ҳам грамматик таъсирга учрашини қайд этади (Ruiz de Mendoza and Otal 2002).

Метонимиянинг дискурсив табиатини ўрганишга киришган энг биринчи тадқиқотчилар қаторига машҳур тилшунос Роман Якобсон ҳам киради. Олимнинг мақоласида таклиф қилинган назарияга биноан, дискурсининг табиати метафорик ёки метонимик мақомига эга бўлиб, воқеалар кетма-кетлигидаги баённи воқелантиришда метонимиянинг улуши метафораникидан кўпроқдир. Метонимия дискурсининг структур элементи сифатида намоён бўлиши билан биргаликда, семантик тамойилларга асосланган ҳолда ўрин алмаштириш вазифасини ҳам бажаради (Jakobson 2003). Р. Якобсоннинг метонимларнинг матний хусусиятларини ўрганиш юзасидан берган кўрсатмалари матншунослар томонидан кенг муҳокама қилиниб келинмоқда.

Метонимларнинг матн яратишида тутган ўрни, уларнинг прагматик ва нарратив структура шаклланишида бажарадиган

вазифаларини аниқлаш мақсадини кўзлаган тадқиқотлар яратила бошланди.

Эслатиш жоизки, Ж. Лакофф ва М. Тернерлар биринчилардан бўлиб, метонимиянинг прагматик ҳодисалардан бўлган дейкис вазифасини бажариши билан қизиққан эдилар (Lakoff and Turner 1989). Шундан сўнг бир қатор ишларда анафорик олмош шаклидаги метонимларнинг матнда фаоллашуви муаммоси муҳокама килинди (Stallard 1993, Nunberg 1995, Warren 2002; 2004).

Д. Столлард метонимияни семантик мажбурият сифатида қараб, уни референт ва предикатив турларига ажратди. Референт метонимия юзага келишида нутқий тузилманинг референти кўчирилса, предикатив метонимда эса аргументнинг ўрни ўзгаради. Референт метонимида билвосита ифода юзага келади. Масалан, *The ham sandwich is waiting for his check* гапида анафора мўлжалдаги референт билан мослашади. Шу боис, “his” олмоши анафорик вазифада “чўчка гўшти сендвич буюрган одамлар” (“People who ordered ham sandwich”) мазмунидаги имплицит кўринишдаги бирликка ишора қилади.

Предикатив метонимияда эса, мўлжалдаги референт манбадаги референтнинг ўзи, бироқ предикат яширин кўринишга эга. Масалан, “Which airlines fly from Boston to Derver?” гапида феълнинг аргументи кўчимга учраган (Stallhard 1993).

Г. Нанберг метонимияни маънолар кўчимини таъминловчи воситалар қаторида қараётиб, кечиктирилган предикацияни референтнинг кўчирилишидан фарқлаш анафоранинг юзага келишини аниқлаш учун муҳимлигини кўрсатиб ўтади (Nunberg 1995).

Масалан, “This is parked out back” жумласи машинанинг эгаси калитни қоровулга бераётганида айтилса, кечиктирилган референт анафора вазифасини ўтайди. Шу гап “I am parked out back” кўринишида талаффуз қилинганида эса, предикатив кўчим кузатилади. Кечиктирилган референт (deferred reference) ҳолатида антицидент вазифасини мўлжалдаги бирлик бажарса, предикатив

кўчим юзага келишида антицидент ўрнини манба бирлиги эгаллайди. Лекин Г. Нанберг таснифида муаммоли ҳолат мавжуд, яъни предикатив ва референт кўчимлари ўртасидаги фарқни аниқлаш қийин. Чунки бу икки ҳодиса ўртасида чегара қўйишнинг имкони йўқ ҳисоби.

Испан олимнинг фикрича, метонимик жараёнлар доирасида, манба ва мўлжал birlikлари ўртасида кечадиган муносабатлар ўзига хос кўриниш олади. Бунда антицидент вазифасини асосан матрица (қолипдаги) birlik бирлиги бажаради. Мўлжалдаги birlikнинг антицидент вазифасида келиши фақат манба birlikнинг матрица ўрнида бўлишида кузатилади (Ruiz de Mendoza 2000). Олимнинг берган изоҳларига нисбатан билдириладиган эътирозимиз яна аввалгига ўхшашроқ, зеро доминант birlikларни фарқлаш, уларнинг қайси бир метонимик жараёнда етакчилик қилишини аниқлаш муаммо туғдиради.

Олим анафорик олмошларнинг метонимик тузилмаларидаги иштирокини ўрганиб, референт метонимиясининг ҳосил бўлиши сабабини сўзловчилининг диққатини нарсa-ҳодисанинг ўзига эмас, балки алоҳида бир белгиси жалб қилиши билан боғлайди. Унинг талқинида “The laces of the boots were neatly tied” ва “The boots were neatly tied” гаплари бир хил пропозицияга эга бўлса-да, бироқ режа бошқа-бошқа, қисм яхлитлиги муносабати ўзгаради. Уларнинг биринчисида диққат боғичга қаратилса, иккинчисида туфлига қаралган.

Шунингдек, айрим ишларда метонимларнинг матндаги когезия боғламларини ҳосил қилишдаги роли қисман ўрганилган. Анафорик вазифадаги метонимиянинг маълум турдаги концептуал амаллар натижаси эканлигини таъкидлашаётган тадқиқотчилар фикрича, метонимия ҳеч қандай истисносиз нутқий тузилма қисмлари когезиясини таъминлайди, чунки икки ёки ундан ортиқ тушунчалар ягона бир лисоний белги воситасида воқеланади (Brdar 2007).

Юқорида эслатилган тадқиқотлар, сўзсиз, метонимия ҳодисасининг матн сатҳида намоён бўладиган хусусиятларини, айниқса, унинг матннинг мазмуний-структур тузилишида бажарадиган вазифаларини ўрганиш учун назарий-методологик асос яратади. Мазкур тадқиқотларда метонимиянинг матндаги вазифалари борасида бирмунча муҳим хулосалар билдирилган бўлсада, лекин ушбу ҳодисанинг турли жанрдаги матнларда, мулоқотнинг табиий вазиятларида намоён бўладиган моҳияти ёритилмаган. Жумладан, метонимиянинг контекстуал имкониятлари, матн когезияси ва когерентлиги шаклланишига қўшадиган ҳиссаси батафсил таҳлилга муҳтождир.

Мазкур тадқиқот мавжуд “бўшлиқ” ни маълум даражада тўлдириш йўлидаги интилиш намунаси бўлиб, биз метонимия ҳодисасининг маълум жанрдаги мулоқот матнларида фаоллашадиган хусусиятлари таҳлилни амалга оширишни мўлжалламоқдамиз. Газета ва қисман бошқа турдаги оммавий ахборот воситаларидан тўпланган материал таҳлиliga киришишдан олдин матн ҳодисасининг бизнинг тадқиқотимиз мавзусига бевосита алоқадор бўлган айрим жиҳатларига тўхталиб ўтмоқчимиз.

Тилшунослик ва адабиётшуносликка оид адабиётларда матннинг 300дан ортиқ таърифи берилган. Бу таърифлар турли ёндашув, мақсад ва вазифаларни кўзлаб шакллантирган бўлса-да, аммо нутқий тузилманинг кўп ўлчовлиги, яхлитлиги ва қисмлари ўртасидаги боғлиқлик асосий хусусият бўлиб қолаверган.

З.Я. Тураева матн тилшунослиги муаммоларига бағишланган китобида матн ҳодисасининг айрим хусусиятларини ажратиб кўрсатади. Олиманинг қайдича, "матннинг тизим сифатида ўрганилиши унинг маълум бир мураккаб бутунлик, гапларнинг оддий кетма-кетлигидан фарқ қилувчи сутруктур-семантик тузилма эканлигини назарда тутади. Бу тузилма коммуникатив яхлитлиги, мазмун тугаллиги, мантиқий, семантик ва грамматик боғлиқлиги билан ажралиб туради (Тураева 1986:8).

Матннинг моҳиятини белгиловчи ҳодисалар, унинг бошқа нутқий тузилмалардан фарқли жиҳатларини ҳамда коммуникатив-прагматик мазмунини таҳлил қилувчи ишларнинг кети узилгани йўқ (Ashurova, Galieva 2016; Dijk 1962; Гальперин 1981; Худайберганова 2013; Юлдашев 2009; Боймирзаева 2010). Тилшуносликнинг навбатдаги вазифаларидан бири – матннинг функционал, структур ва семантик яхлитликка эга бўлишини таъминловчи бирлик ҳамда омиллар қаторини ажратиш ҳамда уларнинг табиатини аниқлашдан иборатдир. Бу йўналишда дастлабки қадамлардан бири, албатта, матн таҳлилида функционал ва когнитив ёндашувларни уйғунлаштириш измида бўлиш билан боғлиқдир.

Матн тилшунослигининг функционал йўналишида лисоний воситаларнинг матн таркибида қўлланишини белгиловчи қонун-қоидалар тадқиқ қилинади ва бунда, масалан, “мавзу” (topic), “изоҳ” (comment), “илгари суриш” (foregrounding), “фокус” (focus) кабилар шаклланишига алоҳида эътибор берилади. Бундан ташқари матннинг ижтимоий ва маданий вазифалари социолингвистик нуқтаи назаридан ўрганилади (Goe 1996; van Dijk 1997). Албатта, функционал йўналиш доирасида энг машҳур назария инглиз тилшуноси М. Холлидей томонидан шакллантирилган “систем – функционал тилшунослик” (system-functional linguistics) назариясидир (Halliday 1985). Кейинги даврларда шаклланган функционал грамматикага оид ёндашувлар (Dijk 1989; Бондарко 1984) баъзи жиҳатлардан ўзаро фарқ қилсалар-да бироқ асосий назарий қарашлар “систем-функционал тилшуносликка” бориб тақалади.

Систем-функционал тилшунослик назариясининг устунлиги тилнинг мазмун яратувчи стратегик манба сифатида талқин қилинишида намоён бўлади. Мазкур назария доирасида тил ижтимоий-семиотик ҳодиса кўринишида таъриф қилиниб, инсонлар ундан ижтимоий муносабат муҳитида коммуникатив алоқа воситаси мақомида фойдаланиши ҳамда матннинг шундай

контекстда ҳосил бўладиган маҳсулот эканлиги таъкидланади. Шу аснода, маънонинг нафақат луғавий ва прагматик турлари, балки матний маъно ҳам ажратилади. Ушбу ёндашув назарий хулосаларининг амалий татбиқи бир мунча самарали натижаларга олиб келаётгани кузатилмоқда .

Қисқа қилиб айтганда, матн таҳлилига функционал ёндашув матнда фаоллашган воситалар ва стратегияларнинг унинг грамматик таркиби билан муносабатини таҳлил қилиш орқали матн структурасининг бошқа лисоний структуралар билан функционал боғланишини аниқлашга имкон беради.

Когнитив тилшунослик доирасида эса тафаккур жараёнларининг матнни шакллантириш ва унинг мазмунини англашдаги роли ўрганилади. Мазкур ёндашувда юзага келадиган муаммолардан бири маъно-мазмуннинг тафаккурда шаклланиши ва унинг тил сатҳида қандай лисоний воқеланишини изоҳлашдир. Когнитив таҳлилнинг мураккаблиги унинг турли соҳаларга оид усул ва назарий ғоялар татбиқида амалга оширилиши билан боғлиқ.

Когнитив ва функционал тилшунослик соҳаларининг фарқи уларнинг лисондек мураккаб объект таҳлилига бўлган муносабатида намоён бўлади. Функционал ёндашувда тилнинг ижтимоий-коммуникатив вазифаси таъкидланса, когнитив тилшуносликда инсон онги билан боғлиқ ҳолатлар, таффакур фаолиятининг тил тизимига таъсири каби масалалар устуворлашади. Лекин ушбу икки йўналиш оралиғида кескин чегара қўйиш қийин масала. Шу сабаб қатор олимлар функционал ва когнитив ёндашувлар ўртасига “кўприк” қўйиш йўлини қидирмоқдалар (Croft; Nuyts 2005).

Натижада, кейинги пайтларда турли функционал мактаблар вакиллари матннинг когнитив вазифаси ҳамда матн структураси ва унинг когнитив шаклланиши ўртасидаги боғлиқларга аҳамият беришиб, маъно ёки семантик вазифалар когнитив асосга эга эканлигини уқтиришга ҳаракат қилмоқдалар (Givon 1992; Chafe 1994; Болдырев 2001).

Когнитив тилшунослар ҳам шу йўлдан боришиб, когнитив воситаларнинг тилдан фойдаланиш амалиётидаги ролини аниқлашнинг муҳим усулларида бири функционал ва когнитив ёндашувларнинг ҳамкорлигини таъминлаш эканлигини эътироф этмоқдалар. Жумладан, концептуал метафора назарияси матн когеренцияси билан боғлиқ масалалар тадқиқига жалб килинди (Kovecses 2002). Баъзи тадқиқотчилар номиналлашув жараёнини функционал ва прототиплар назариялари татбиқида ўрганишга киришдилар (Neuvaert 2003).

Равшанки, функционал ва когнитив ёндашувлар кўп жиҳатдан бири-иккинчисини тўлдиради. Когнитив тилшунослардан бири образли қилиб тавсифлаганидек, ушбу икки ёндашув “қўлни-қўлга берган ака-укалардир” (Nuyts 2005;69). Когнитив моделлар тадқиқида функционал йўналиш тилшунослар қайд этган тилнинг фаоллашган ҳолатларини мустақил тасвирлаш имконига эга эмас. Худди шунингдек, функционализм тарафдорлари ҳам лисоний ижодкорликнинг когнитив тизими хусусиятларини билиш зарурлигини тан олади. Хуллас, биз лисоний мулоқотнинг табиатини тўлиқ кўринишда тасвирлаш учун функционал-когнитив ёндашув доирасида шаклланган таҳлил усулларига мурожаат қилишимиз зарур бўлади.

Бундай ёндашув, матннинг структур ва мазмуний тузилишини таъминловчи омилларни ўрганишда қулай келишига гумон йўқ. Матн тузилишига бағишланган ишларда эътибор матн қисмлари ўзаро муносабати билан бир қаторда, қисмларнинг яхлит матнга муносабати ҳам эътиборга тушмоқда (Goutsos 1997). Бунинг натижасини когезия, когеренция ва дейксис ҳодисаларининг жадал ўрганилаётганида кўриш мумкин (Киселев 2017). Лондон функционал мактабининг вакиллари 1976 йилда “Cohension in English” китобини нашр этганларидан сўнг когезия ҳодисаси турли тилшунослар тамонидан турли нуқтаи назардан ўрганилиб келинмоқда. Ўтган давр мобайнида дунёнинг турли ҳудудларида когезия ва когеренция ҳодисалари тадқиқига оид мақола,

монографиялар тайёрланди ва когезия ҳамда когерентликнинг турли хусусиятлари тадқиқи давом этмоқда. Ҳозир матн тузилишида когезия ва когерентликни ҳосил қилувчи ҳолатларни функционал ва когнитив ёндашувлар нуқтаи назаридан таҳлил қилиш тамойилларига қисқача тўхталиб ўтмоқчимиз.

Маълумки ўтган асрнинг 60-70 йилларида матн тилшунослигининг дастлабки даврида, ушбу соҳа батамом формал-структур тилшунослик таъсирида ривожланди. Шу даврдаги тадқиқотларнинг асосий қисми турли жанрдаги матнларнинг луғавий ва грамматик хусусиятларига оид бўлиб, уларда матннинг сиртки структураси ўрганилди. Шу асрнинг фақат 80-йилларига келиб, матннинг ботиний табиати, унда мазмун ва шакл уйғунлигини таъминловчи омиллар таҳлили эътиборга тушди. Аста-секин когезия ва регистер доимийлиги назарияси (Halliday, Hasan 1976), макроструктура назарияси (Dijk 1980), риторик структура назарияси (Grimes 1975), ментал қатлам назарияси (Brown, Yule 1983), тема-рема назарияси (Francis 1989) каби қатор назарий қарашларнинг шаклланиши натижасида матн таҳлили бошқача кўриниш олди.

Матн тузилишида когезиянинг, айниқса унинг луғавий турининг роли алоҳида эканлиги барчага маълум бўлса-да, аммо функционал тилшунослик ва дискурсив таҳлилда кўпроқ унинг грамматик жиҳатлари ўрганилган. К. Ҳоллидей ва Р. Ҳасан лексик когезиянинг таҳлил моделини таклиф қилишган китобларининг фақат 20 саҳифаси шу муаммо муҳокамасига ажратилган (Halliday and Hasan 1976). Аммо ушбу муҳокама бошқа ишларда давом эттирилиб, моделнинг янги нусхалари шакллантирилди. Жумладан, Ж. Мартин (Martin 1992) когезия муносабатларини уч турга ажратиш мумкинлигини кўрсатди. Булар—таснифий (taxonomic), ядровий (nuclear) ва ҳаракат кўлами (activity sequence) муносабатларидир. Таснифий муносабатлар олдинги муаллифлар қайд этишган синонимик муносабатларга қисман мос келади. Ушбу муаллифларнинг когезия ҳодисаси тўғрисидаги қарашлари

қанчалик даражада мунозарага сабаб туғдирмасин, аслида жамоатчилик томонидан эътироф этилган ва амалда кенг миқийёсда қўлланилиб келаётган моделдир.

Турли жанрларда матнларнинг қийсий ўрганилиши натижалари гувоҳлик беришича, когезия турли шаклдаги матнларда қисмларни боғловчи асосий усулдир, бироқ когезия воситаларининг жанрларда воқеланиш ва тарқалиши кескин фарқ килади. Бинобарин, когезия воситаларининг ҳар хил регистрларда тарқалиш миқдорини аниқлашга уринган Ж. Буткинсинг кузатишича, лексик когезия воситалари турли жанрларда деярли бир хил миқдорда учраса-да, лекин грамматик усул матн қайси жанрга хослигига боғлиқ (Buitkienc 2005).

Бошқа бир тадқиқотда эллипсис ва субституциянинг кўпроқ оғзаки нутққа хослиги, боғловчилар когезия воситаси сифатида илмий матнларда катта миқдорда қўлланилиши исботланган (Verikaite 2005). Матнинг қисмлари ва уларнинг ўзаро муносабатини тавсифловчи тадқиқотлар ҳам эътиборга лойиқ. Хуллас, матн ёки дискурс таҳлили ривожини уч босқични босиб ўтганлигини кузатамиз: “матнинг лексик-грамматик шаклланиши” (textualization of lexicogrammar), “дискурснинг таркибий тузилиши” (organization of discourse) ва “матннинг контекстуаллашуви” (contextualization of discourse) (Bhatia 2004:4). Биринчи босқичда ахборот ифодаловчи қисмлар тузилиши эътиборга олинган ва иккинчисида ҳам матнни ташкиллаштивчи қисмлар ўрганилса-да, аммо уларнинг функционал муқобиллари назардан четда қолади, ниҳоят, учинчи босқичда турли жанрлардаги матнларнинг ахборий тузилиши тадқиқ қилинади.

Матнинг тузилиши борасида билдирилган нуқтаи назарларни ҳам унча гуруҳга ажратиш мумкин. Улардан биринчисида матн ҳеч қандай тизимли тузилишга эга эмас, деган фикр билдирилади. Бу фикр, албатта, аниқ асосга эга эмас ва унинг исботини излашга ҳожат ҳам йўқ. иккинчи гуруҳдаги тадқиқотчилар матнга маълум даражада тизимли тартибот хос эканлигини қайд этсалар-да, бироқ

бунинг исботини топа олмайдилар. Энг асосли нуқтаи назар, сўзсиз, матн тизимиға тўлиқ маънода структур тавсиф бериш имконияти мавжудлиги ҳақидаги фикрdir. Зотан, матннинг информативлиги унинг сифат кўрсаткичларидандир. Информативлик даражасини белгилаш учун “матнда намоён бўладиган семантик асосларни аниқлаш муҳим саналади. Семантик кўрсаткич гап, матнда иштирок этувчи бирликларнинг лисоний хусусиятлари воситасида шаклланса, прагматик жиҳат эса нутқий вазиятда намоён бўлади” (Мирсанов 2019:14).

Матннинг тузилиши муаммоси билан қизиққан баъзи тадқиқотчилар ушбу тузилишда матннинг “моддий гавдаси” ва матн структуралари иштирок этишини қайд қиладилар. Матннинг моддий мавжудлигида сарлавҳа, тагсарлавҳа, калит сўз, ва иборалар ҳамда гапларнинг жойлашуви кабилар кўзга ташланса, матн структуралари эса кўпроқ мавҳумлашган кўрсаткичларга эга бўлиб, ишонтириш, тавсифлаш, қиёслаш каби коммуникатив-прагматик мақсадлар ифодасига мўлжалланган бўлади.

1.4. Медиаматнларнинг лингвистик тадқиқи масаласи

Публицистик жанрда газета тили алоҳида ўрин эгаллайди. Коммуникациянинг энг оммавий шаклларида бўлган газетадаги ҳар бир мақола ўзига хос ижтимоий масалаларни кўтариб чиқиши ёки жамиятда кечаётган турли янгиликларни ёритиши мумкин. Газета усули, биринчидан, ҳамма учун тушунарли бўлса, иккинчидан, ижтимоий ҳарактерга эга. Ижтимоий-сиёсий ҳаётда содир бўлаётган барча ўзгаришлар публицистикада зудлик билан акс топиши сабабли, газета матнларида услубий воситаларнинг қўлланилишида ҳам вариантлилиқ, турли силжишлар кузатилади. Жумладан, газета матнида кузатиладиган метонимик кўчимлар кўпгина ҳолларда нолисоний омиллар таъсирида юзага келади, шу боис, мулоқотнинг мазкур тури, яъни оммавий ахборот воситаларидаги ижтимоий-сиёсий мазмундаги матнларнинг

табиатини инобатга олиш лозим бўлади (Клушина 2003; Володина 2008; Абдусаидов 2005; Тошалиев, Абдусаттов 2006 ва бошқалар).

Д.М. Тешабоевнинг қайдича, “оммавий ахборот воситалари янгича борлиқ бўлиб, у ҳозирги замон лисоний жараёнларининг марказидан жой олган. У миллий тилнинг замонавий модели бўлиб, унда адабий ва ноадабий соҳалар доимий таъсирлашув ҳолатидадир” (Тешабоева, Жабборова 2017:42).

Бир қатор ишларда газета услубининг тил хусусиятлари, ифода имкониятлари, матн тузилишининг нутқ маданияти нормаларига жавоб бериши каби масалалар тадқиқ қилинган. Аммо Ғ. Раҳимов таъкидлаганидек, “газета-публицистик услуби энг мураккаб функционал услуб бўлиб, у услублараро чегарадошликни таъминловчи ҳодисалар жамланмасидан иборат” (Раҳимов 2017:113). Шундай экан, ушбу жанрга оид матнларнинг ички тузилишини таъминловчи лисоний ва нолисоний омиллари тадқиқи ўз аҳамиятини ҳеч қачон йўқотмайди. Жумладан, баъзи олимлар томонидан газета луғат бирликларини фақат ахборот ташувчи, “стилистик жиҳатдан бетараф, эмоционал-баҳо бўёғига эга бўлмаган бирликлар” (Солганик 1981:62) сифатида баҳоланиши ҳақиқатга тўғри келмайди, деб ҳисоблаймиз. Мисол тариқасида қуйидаги гапларни таҳлил қилиб кўрамиз:

1. Bulgaria has no great advantages in natural resources and has no oil or substantial mineral deposits (Morning Star);

2. Britain and France are to sign a treaty next February committing both states to using the road and rail link across the Channel (Daily World).

Келтирилган гапларда топонимларнинг (Bulgaria, Britain, France) метонимик қўлланишида ифодаланаётган маънолар фақат информативлик бўлаги билан чегараланиб қолишига унчалик ишониб бўлмайди.

Айтиш жоизки, газета публицистик матнларининг ўзи ҳам бир хил мундарижа ва услубий кўринишга эга бўлавермайди. Газета матнлари, одатда, уч асосий гуруҳга ажратилади:

а) информацион (ахборий) мазмундаги мақолаларда кечаётган воқеа-ходисалар, янгиликлар ҳақидаги хабарни ўқувчиларга етказиш мақсади кўзланади;

б) аналитик (таҳлилий) мақолалар умумлаштирилган маълумот, изоҳ, журналист текшируви натижасидаги кўринишларга эга;

в) бадиий-публицистик жанридаги мақолалар газета услубининг алоҳида турини ташкил қилади (Горшков 2006; Ахмедова 2019:13).

Биз таҳлил учун танлаган манба, оммавий ахборот воситаларида эълон қилинган информацион характердаги оғзаки ва ёзма матнлар бўлиб, улар дунёда кечаётган турли воқеа-ходисалар ҳақидаги хабарлардан иборат.

Мазкур шаклдаги матнлар, оғзаки ёки ёзма бўлишидан қатъий назар, оммага тушунарли тарзда битилган бўлиб, тилшуносликнинг турли соҳалари учун тадқиқ манбаи бўлиши мумкин. Медиамаатнлар таҳлилида учта йўналиш шаклланган:

- 1) дискурсив таҳлил;
- 2) социолингвистик таҳлил;
- 3) “нолисоний” таҳлил;

Тадқиқотчилар шу йўналишлар доирасида медиамаатнларнинг стилистик, прагматик, риторик, чоғиштира, когнитив ва бошқа хусусиятларни ёритишга ҳаракат қилмоқдалар. (Кобозева 2008; Коньков 1995; Азимова 2008; Қодиров 2001).

Янгилик ҳақида хабар мазмунидаги матн икки қисмдан иборат: хабарнинг ўзи ва матннинг яратилиш жараёни (Cotter 2001). Биринчи қисм маданиятшунослик, семиотика, риторика, журналистика соҳаларида тадқиқ объекти хизматини ўтаб келмоқда. Бундай йўналишдаги тадқиқотларда матнларнинг лингвистик тузилиши ўрганилиши билан биргаликда, уларнинг идеологик моҳиятига ҳам эътибор қаратилади. Ҳарҳолда, медиамаатнларида юритилаётган сиёсатнинг идеология билан боғлиқ томонларини қайд этиш одат тусига кирган.

Услубшунослик йўналишида бажарилаётган тадқиқотларда ушбу турдаги матнларнинг сиртки сатҳида намоён бўладиган хусусиятлари, жумладан, луғавий бирликлар, иборалар ва риторик воситаларнинг бажарадиган стилистик вазифалари ёритилади.

ОАВ матнлари таҳлили ҳозирги кунда кўпроқ социолингвистик йўналиш олмоқда. Бунда эътибор матнлар яратилишининг институтиционал, профессионал ва маданий шарт - шароитларига қаратилиб, ушбу жараённинг жамият ривожига қиймати нуқтаи назаридан баҳоланмоқда.

Т.А. ван Дейк томонидан шакллантирилган дискурс таҳлили услуби доирасида хабар матни, худди бошқа дискурслар каби, ўзи мурожаат қилаётган “ижтимоий ва сиёсий дунё”, муҳитда яраладиган ижтимоий ҳодиса сифатида тавсифланади (van Dijk 1995). Ҳар қандай хабар маълум идеологик нуқтаи назардан айтилади ва ёзилади: “чунки хабар бериш манбаси ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий алоқадорликка маҳкум ҳамда хабар ҳар доим маълум бир нуқтаи назардан ёритилади” (Fowler 1991:10).

Баъзи тадқиқотларда ушбу турдаги матнларнинг структур тузилиши масаласи ҳам ўрганилган ва уларда Т.А. ван Дейкнинг матннинг глобал тузилиши ҳамда тематик ва схематик тузилмалар ҳақидаги фикрларидан фойдаланилган. Биламизки, олим дискурснинг тўлиқ шаклини тасвирлашда “схемата” (schemata) тушунчасига мурожаат қилиб, ҳар қандай турдаги матн қаттиқ белгиланган, аммо миллий-маданий фарқга эга бўлган схема асосида шаклланишини қайд этган эди. Хабарлар матни ҳам ўзига хос “хабар схемасига” мослашади (van Dijk 1988).

Хабар матнларининг тузилиши асл табиатига биноан, семантик микроструктуранинг қайта воқеанишидир. Мавзунинг энг муҳим қисми, одатда, сарлавҳада ифода топса, тўлиқ матннинг микроструктураси асосий қисмда акс топади ҳамда кейинги гапларда макроструктуранинг қуйи қисмлари ифодаланади. Шу тартибда воқеанинг содир бўлган вақти, маъноси, иштирокчилари, сабаби, оқибатига оид маълумотлар келтирилади. Қиёсланг:

Brilliant

I'm always beastly about British Rail so I would like to start off 2011 by pointing out that the food at their new restaurant... is delicious, the packaging first class, and that it provides the best cheap take way in London (Daily Mail).

Кўринадик, газеталардаги сарлавҳалар ахборот мағзини ифодаловчи восита ва улар воситасида мазмун ахборотлаштирилган ҳолда ифода этилади. Шунингдек, ушбу, контекстда метонимик кўчим турли кўламдаги ахборотни аниқ етказишга кўмак беради. Масалан:

The US and France well presented (Daily Mail); Israel on war path (Daily Mail).

Ушбу сарлавҳалардан биринчисида “The US”, “France” метонимлари воситасида фестивалга келишган киночилар гуруҳлари номланаётган бўлса, иккинчисида Israel топоними “мамлакат ҳукумати” мазмунини ифода қилмоқда.

Тилшунослар матннинг кўп қиррали ҳодиса эканлигини доимо қайд этадилар. Қатор тадқиқотчилар хабар матнларининг таркибий қисмларга ажратиш муаммоси билан машғулдирлар. Масалан, радио хабарлари ва интервьюлар матнларини таҳлил қилиш борасида бажарилган ишлар шулар қаторига киради (Al-Shabab 1988). Замонавий ахборот воситаларининг ривож ва коммуникациянинг глобаллашуви ахборот воситалари тилига таъсир ўтказмасдан қолмайди. Хабар матнлари таркибида кечаётган бундай ўзгаришларни ўрганиш истагида бўлган олимлар тадқиқ кўламини кенгайтиришга ҳаракат қилмоқдалар. Жумладан, А. Корнецкий бизнес соҳасига оид ахборот матнларини рус, инглиз, америка матбуоти қиёсида ўрганган (Kornetzki 2012).

Эслатиб ўтилган тадқиқотларнинг аксарияти хабар матнларининг синтактик ва семантик тузилиши муаммосига оид бўлиб, ушбу турдаги матнларининг ботиний сатҳини шакллантирувчи когнитив механизмлар ҳаракатини таъминловчи восита ва омиллар таҳлили ўз навбатини кутиб турибди.

Шундай қилиб, биз ҳам метонимиянинг дискурсив фаолиятда тутган ўрни, унинг матнни мазмуний тузилиши жараёнида бажарадиган вазифаларини аниқлаш мақсадида инглиззабон медиаматнлари таҳлилини режалаштирдик. Ахборий мазмун туридаги матнларни асосан оммавий ахборот воситаларининг электрон манбаларидан танладикки, бу бир томондан, материал тўплашни осонлаштиради, иккинчидан, жанрлараро қиёсий таҳлилни бирмунча осонлаштиради. Мурожаат қилинган манбалар ва уларнинг веб-сайтлари қуйидаги жадвалда акс топган:

1.2-жадвал

Мисоллар олинган манбалар ва уларнинг электрон манзиллари.

Манбалар	Электрон манзиллар
The New York Times (NYT)	http://www.nytimes.com /
The Washington Post (WP)	http://www.washington.com /
Cable News Network CNN)	http://www.cnn.com /
The Wall Street Journal (WSJ)	http://www.wsj.com /
The Guardian	http://www.guardian.co.uk /
The Observer	http://www.observer.co.uk /
British Broadcasting Corp. (BBC)	http://www.bbc.com /
Renters	http://www.renters.com /

Мазкур веб-сайтлар танланишининг сабаби, биринчидан, уларнинг машҳурлиги ва кўпчиликка танишлиги бўлса, иккинчидан, уларнинг саҳифаларида халқаро миқёсида содир бўлаётган воқеа-ҳодисалар ҳақидаги тезкор хабарларнинг мунтазам эълон қилиниши билан изоҳланади. Шунинг билан биргаликда, ушбу номлар ўртасида маълум фарқлар ҳам мавжудлиги кузатилади. Масалан, The Washington Post газетасида кўпроқ миллий, мамлакат ичида кечаётган сиёсий ҳодисалар ёритилса, The World Street Journal асосан АҚШ нинг ҳаётига ва халқаро бизнес ва молиявий янгиликларга эътибор қаратади.

Танлаб олинган мақолаларнинг умумий сони 500 та атрофида бўлиб, уларнинг веб-сайтлар бўйича тақсимооти қуйидагича (жадвал 2):

1.3-жадвал

Таҳлил учун танланган матнлар

Веб-сайтлар	Мақолалар сони	Мақолаларнинг ўртача ҳажми(қўлланган сўзлар сони)
The New York Times	144	763
The Washington Post	142	822
Cable News Network	50	605
The Wall Street Journal	50	612
The Guardian	40	862
The Observer	20	737
British Broadcasting Corporation	20	816
Reuters	20	832

Мақолалар асосан тезкор янгиликлар бўлиб, улар нашрларнинг биринчи саҳифаларида жойлаштирилган. Улар фавқулодда ҳодисалар, дипломатик муносабатлар, илмий, иқтисодий, атроф-муҳит ҳимояси, сиёсий воқеаларга оид, спорт ва маданий ҳаёт хабарларининг миқдори анча кам. Блог матнлари баъзан ҳақиқатдан узоқ бўлишлари сабабли таҳлилга жалб қилинмади.

Тадқиқотда қўзланаётган асосий мақсад метонимия ҳодисасининг матнда акс топадиган хусусиятларини функционал-когнитив нуқтаи назардан ўрганиш бўлганлиги боис статистик таҳлил амаллар мақсадли равишда жалб қилинмайди.

Биринчи боб бўйича хулосалар

1. Когнитив тилшуносликнинг ривожидан метонимия ҳодисаси моҳиятининг янги талқин олишига тўғрисида берди. Оқибатда, метонимик кўчим асосида олам ҳақидаги билимнинг “идеаллашган когнитив модели” туриши ҳақидаги таълимот юзага келди ва ушбу таълимотда таъкидланишича бундай модал ўзаро боғлиқликка эга концептларни ягона концептуал структурага бирлаштиради. Мазкур модал нуқтаи назаридан метонимлар икки кўринишга эга бўлиб, улар яхлит ва унинг қисмлари ўртасидаги муносабатга асосланган ва ягона бир яхлитнинг қисмлар муносабатга асосланган гуруҳларга ажралади.

2. Метонимлар, шунингдек, референтли, предикация ва иллокуция метонимларга тақсимланадилар. Уларнинг биринчисига билвосита ифода воситасини ўтайдиган отли иборалар кирса, иккинчиси эса пропозициянинг предикатив қисмида фаоллашган иборага тааллуқли. Иллокуция метонимияси нутқий актлар прагматик транспозицияси шароитида юзага келади. Бошқача айтганда, маълум бир нутқий тузилманинг ўзга мазмунда содир бўлиши метонимик кўчимнинг алоҳида тури сифатида қаралади.

3. Метонимлар шаклланиши жараёнида ифодаловчи ифодаланмишнинг ўрни олиши кузатилади. Метонимик кўчимнинг ушбу табиати икки турдаги муносабатларга асосланган ўзаро яқинлик муносабати “қисм –яхлит ўрнида” ва “яхлит–қисм ўрнида” моделларида фаоллашса, сабаб муносабатлари эса “сабаб оқибат ўрнида” ва “оқибат сабаб ўрнида” моделлари қамровида фаоллашади.

4. Метонимик кўчим онтологик жиҳатидан нарсалар–ҳодисалар номланишдаги ассоциатив ўхшашликка асосланади. Ном эса замон, макон ва сабаб кўрсаткичларига нисбатан кўчади. Демак, метонимик кўчимнинг замон, макон турлари билан бир қаторда, атрибутив ва синекдоха турлари ҳам мавжуд эканлигини эътироф этиш лозим.

5. Ҳозирги пайтда “дискурсив метонимия” тушунчаси истеъмолга кириб бормоқда. Дискурсив метонимиянинг лексик метонимиядан фарқи унинг фақат матнда воқеланиб, ундан ташқарида мавжуд эмаслигида намоён бўлади. Ушбу метонимиянинг фарқловчи белгиларидан яна бири унинг алоҳида сўз билан бир қаторда сўз бирикмаси ва гап кўринишида фаоллашуви билан боғлиқ. Дискурсив метонимия воситаси бўлган нутқий тузилмалар таркибидаги бирликларнинг ноодатий бирикуви эмоционал–эксперсив ифодага йўл очиб бериб, уларнинг мазмунини контекстдан ташқаридан англаш қийинлашади.

6. Охирги пайтларда метонимиянинг матн сатҳида фаоллашуви масаласига эътибор кучайиб бормоқда. Дарҳақиқат, дискурс табиати метафорик ва метонимик мақомга эга бўлиб, воқеалар кетма–кетлигини тасвирлашда метонимиянинг роли метафораникидан кам эмас. Шу боис, метонимларнинг матн яратишдаги ўрни, уларнинг прагматик ва нарратив структуралар шаклланиши борасидаги изланишлар истиқболига ишониш лозим.

7. Ҳозирги пайтда тилшунослик фанида метонимия ҳодисасининг матн сатҳида намоён бўладиган хусусиятлари, унинг матн структур тузилишида бажарадиган вазифаси борасида бир мунча аҳамиятли хулосаларга келинган бўлса-да, лекин ушбу ҳодисанинг турли жанрларга оид матнлар таркибида фаоллашуви ҳамда турли вазиятларда намоён бўладиган моҳияти тўлиқ ёритилмаган. Фикримизча, матн таҳлилига когнитив–функционал ёндашув матнда фаоллашган воситалар ва стратегияларнинг унинг грамматик таркиби билан муносабатини аниқлашга имкон беради. Олдинги тадқиқотлардан когезия турли шаклдаги матнларда қисмларни боғловчи асосий усул эканлиги маълум бўлади, аммо когезия воситаларнинг турли жанрларда воқеланишида кескин фарқ мавжуд.

II БОБ. МАТН ТУЗИЛИШИ ШАКЛЛАНИШИДА МЕТОНИМЛАРНИНГ РОЛИ

2.1 Матнда когезия ҳодисаси воқеланиши

Матн ҳодисаси тадқиқи билан шугулланган тадқиқотчилар ушбу ҳодисани турли нуқтаи назардан таърифлашга ҳаракат қилишган. Машҳур рус услубшуноси И.Р. Гальперин матнни “Тугаллик хусусиятига эга ёзма ҳужжат кўринишида воқеланган ҳамда ушбу ҳужжат турига мос равишда адабий ишлов берилган нутқий фаолият маҳсули бўлган асар” деб ҳисоблайди. Шунингдек, ушбу асар “лексик, граматик, мантикий, стилистик алоқалар замирида боғланган сарлавҳа ва алоҳида бирликлардан иборат бўлади” (Гальперин 1981:18).

Фикримизча, матнни “адабий жиҳатдан қайта ишланган ёзма асар” сифатида қараш анъанаси ўзини охиригача оқламаган ғоялар қаторига киради ва бунинг сабаби қуйидаги ҳолатлар билан изоҳланади:

1) коммуникатив фаолиятнинг ёзма шакли оғзаки нутк шаклига нисбатан иккиламчидир ва матннинг ёзма маҳсулот деб қаралиши уни нутқий фаолият қамровидан узоқлаштиради;

2) ушбу талқин халқ оғзаки ижоди маҳсули бўлган эртак, эпос, дoston, мақол, матал кабиларни матн доирасига киритишга ҳалақит беради;

3) матнга “адабий ишлов берилган асар” сифатининг берилиши оқибатида шахсий ва расмий ёзишмалар, ишбилармонлик ҳужжатлари каби нутқий тузилмалар бу категориядан четда қолдирилади.

Демак, нафақат ёзма нутқий фаолият, балки оғзаки мулоқот жараёнида яратиладиган маҳсулотни ҳам матн мақомида таҳлил қилишни таклиф қилишган тадқиқотчиларнинг ҳақлигига гумон йўқ (Дресслер 1978:114).

Нутқий тузилма матн мақомини олиш учун унинг таркибидаги бирликлар мураккаб тузилишдаги семантик алоқалар занжирини

ҳосил қилиши керак бўлади. Мазмуний ҳамда синтактик боғлиқлик матннинг доимий ва мажбурий хислатидир. Матннинг онтологик хусусияти бўлган ташкилий қисмлар боғлиқлигининг тағзаминида воқеликдаги воқеа-ҳодисаларнинг ўзаро муносабати ва уларнинг умумийлик-хусусийлик тамойили асосида ўзаро бирикиб, яхлитликни ҳосил қилиши туради

Боғлиқлик ҳодисасини матннинг грамматик категориялари қаторига киритган В.И. Карабан ушбу ҳодисани гаплар занжирининг муҳим онтологик ва тартиботлаштирувчи хусусияти деб қарайди. Бу хусусият, ўз навбатида, матннинг воқеликка мутаносиб ботиний тузилишга (макроструктурага) эга эканлигига ишора қилади (Карабан 1978:25).

Психоллингвист А.А. Леонтьев, боғлиқликни лингвистик тушунча сифатида талқин қилаётиб, ушбу тушунчанинг қуйидаги белгиларини санаб ўтади:

- а) грамматик белгилар: синтактик параллелизм ва синтактик тежамкорлик таъсирида юзага келадиган қисқаришлар;
- б) синсемантизм;
- в) тема-рема тузилмаларининг жойлашуви;
- г) контекстда интонацион вариантларнинг юзага келиши;
- д) қисмларнинг семиотик муносабати;
- е) гаплар муносабатининг симметрик тус олиши (Леонтьев 1973:42).

Кўринадикки, матн тузилиши, унинг қисмлари боғлиқлигини ўрганишга турлича ёндашиш мумкин. Аммо булардан энг асосийлари матн яхлитлиги таъминланишини грамматик ҳамда мазмун моҳияти нуқтаи назаридан тавсифлашдир. Тилшуносликда бу икки ёндашувни когезия ва когерентлик терминлар воситасида аташ анъанаси мавжуд.

Луғатларда ушбу терминларнинг фарқли тамонлари қайд этилади. Когезия латин тилидаги *cohaesus* “боғланган” сўзидан олинган бўлиб, матн қисмларининг сиртқи тузилишидаги ўзаро боғланишига ишора қилади. Когезренция эса латин тилидаги

cohaerens "ўзаро боғлиқда бўлган " сифатдошидан ясалган бўлиб, бир пайтнинг ўзида бир нечта жараёнлар келиши асосида юзага келадиган боғлиқни атайди (Жеребило 2008:152; Crystal 2008:85).

Мазкур терминлар истёъмолга киритилишида Лондон систем-функционал тилшунослик мактабининг вакиллари М. Холлидей ва Р. Ҳасанларнинг хизмати алоҳида. Уларнинг 1976-йилда нашр қилинган "Cohesion in English" номли китоби матншуносликда янги давр бошланишига тўртки берди. Муаллифлар когезия ҳодисаси кўпроқ мантиқий асосга эга эканлигини таъкидлаётиб, ушбу тушунча матн қисмларининг вазифавий боғланишга эга бўлишидан хабар беришини қайд этадилар. Когезия тушунчаси эса, матннинг грамматик таҳлилига таалуқли ва қисмларни ўзаро боғланишини таъминловчи лисоний воситалар мажмуасини тавсифлашга хизмат қилади (қаранг: Crystal 2008: 85). Бироқ бундай тавсиф когезияни аниқлаш учун маъно муносаблари муҳим эмас, деган фикрни туғдирмаслиги керак. Зотан, Холлидей ва Ҳасанларнинг таърифича, когезия "матнда мавжуд бўлган ва унга матнлик мақомини берадиган маъноларнинг муносабатини ифодалайди ҳамда "когезия дискурсдаги бирон бир унсурни тавсифлаш шу матндаги бошқа бир унсур билан боғлиқлигини кўрсатади" (Halliday, Hasan 1976:4).

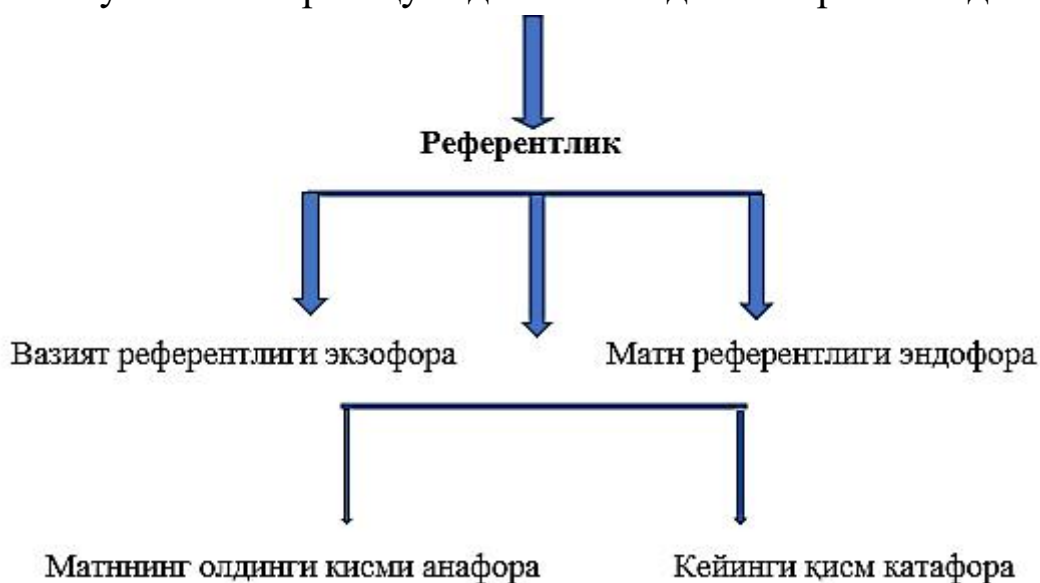
Равшанки, матндаги иккита элемент бир-бири билан боғланганида ўзига хос "когезия боғлами" (Cohesive tie) ҳосил бўлади ва бу боғлам матннинг яхлитлигига таъсир курсатади. Лексик ва грамматик элементларнинг боғлам шаклини олиши учун улар матндаги бошқа бирликлар билан алоқага киришуви зарур. Бу турдаги боғламлар доирасида юзага келадиган когезия муносабатлари икки асосий турга ажралади: лексик когезия ва грамматик когезия (Op.cit., p 31-33).

Лексик когезия маъно ва тушунча ўртасидаги алоқадорликка таянадиган боғлиқлик бўлиб, матнда иштирок этаётган луғавий бирликлар ўртасида юзага келади. Ушбу категорияга кирувчи когезия реитерация ёки "қайта такрорлаш" (reiteration) ва "ассоциатив тузиш" (collocation) турларига эга.

“Қайта такрорлаш” усулидаги когезия юзага келишида матннинг маълум қисмидаги луғавий бирлик бошқа қисмда такрорланади ёки олдинги бирликка ишора қилувчи умумий сўз пайдо бўлади. Такрорнинг ўрнини, шунингдек, синоним ёки унинг муқобили эгаллаши мумкин (Op.cit., p 278). “Ассоциатив тузиш” туридаги когезия эса луғавий бирликларнинг ассоциатив яқинлигига асосланади.

Грамматик когезия матндаги бирликларнинг ўзаро грамматик тобеланишига асосланади ва унинг тўртта тури фарқланади: референтлик, субституция (ўрин алмашиш), эллипсис ва боғловчи. Булардан энг кўп учрайдигани референтлик бўлиб, ушбу ҳолатда “сўзловчига матннинг олдинги қисмидан бирор нарса такрорланаётганига ёки унинг ҳали матнда пайдо бўлмаганига ишора қилиш имконини беради” (Thompson 2008 :180). Аслида Ҳоллидей ва Ҳасан қўллашган референтлик (reference) термини ўрнига бошқа тадқиқотчилар “кореперентлик“ (coreference) атамасидан фойдаланишни маъқул кўришларини эслатиб ўтмоқчимиз (Brown, Yule 1983).

М. Ҳоллидей ва Р. Ҳасан референтликнинг воқеланишини акс этирувчи муносабатларни қуйидаги чизмада тасвирлаган эди :

2.1- расм. Матнда референтликни акс этирувчи муносабатлар

Экзофорик референтлик матнда олдиндан мавжуд бўлган ёки кейин пайдо бўладиган маънога эмас, балки воқеликдаги муносабатларга ишора қилади. Шу боис, экзофора матннинг тузилишига таъсир кўрсатмайди ва иккита бирликни ўзаро боғлаш учун хизмат кўрсатмайди.

Матн референтлиги эса анафора ва катафора кўринишларига эга бўлиб, матн ички ва ташқи тузилишини ташкиллаштиришда муҳим ролни ўтайди. Демак, анафора бирининг тавсифи иккинчиси билан боғлиқ ҳолда кечадиган иккита лисоний бирлик ўртасидаги алоқани акс эттиради (Huang 1994:1). Бошқача айтганда, анафора тушунчаси бирон бир сўз ёки иборанинг матндаги бошқа сўз ёки ибора ўрнида қўлланишини билдиради (Киселев Д. 2019).

Грамматик когезиянинг иккинчи тури субституция (жой алмаштириш) бўлиб, баъзан у луғавий когезия гуруҳига қарам деб ҳам ҳисобланади. Чунки бирликларнинг алмаштирилиши луғавий такрорга жуда ўхшайди. М. Холлидей субституцияни сўзлар грамматик муносабатларига асосланади деб ҳисоблайди. Ҳарҳолда, когезия ҳодисасининг турлари ўзаро кесишиб турганлиги сабабли кўпинча уларни фарқлаш қийин кечишини унутмаслик керак.

Эллипсиснинг когезияни шакиллантирувчи усул сифатида қаралиши гап ёки унинг элементи матн таркибида тўлиқ такрорланмаслиги билан боғлиқ. Ушбу ходиса грамматик когезия юзага келишини таъминлайди. Баъзан эллипсисни субституциядан фарқлаш қийин кечади, чунки эллипсис аслида бирор бир матн элементининг ноль белгисига алмаштирилиши, яъни тушуриб қолдирилишидан иборатдир (Halliday 1994).

Ниҳоят, грамматик когезиянинг навбатдаги тури «қўшилиш ёки боғланиш» (conjunction) деб аталади. Когезиянинг ушбу тури фаоллашувида, эслатилган бошқа турлардан фарқли равишда, лексик элементлар ҳам ўз улушини қўшади. Боғловчи элементлар лисоний бирликларнинг бир-бири билан алоқага киришувида восита ролини ўтайди. Бундай боғланиш элементлар «изчиллиги, кетма-кетлигини таъминлаб, бошқа структур воситаларга қараб

бўлмайди» (Halliday 1994:227). Боғловчи воситалар, одатда, дискурсга тизимлик уриниш беради ва унинг таркибидаги бирликларни мантиқан тўғри тартиботга келтиради.

Хуллас, матн мундарижаси, структур тузилишининг таҳлили унинг таркибидаги гаплар ва бошқа лисоний бирликларнинг мантиқий, мазмуний ҳамда структур муносабатларини аниқлашга имкон беради. Ушбу муносабатлар матн структур тузилишини шакиллантирувчи муҳим омиллардандир. Матн аниқ йуналиш бўйлаб ("чапдан унга") ривож топадиган тузилмадир ва унда ҳар бир гапнинг ўрни аниқ ва бу ўриннинг алмаштирилиши эса матн мазмуний тузулишига таъсир кўрсатмасдан қолмайди. Шунинг учун ҳам, матннинг боғлиқлиги, Т.П. Трегубович қайд этганидек, айнан шу элементлар кетма-кетлигига таянади (Трегубович 1978:8).

Тадқиқотчилар матн қисмлари, таркибий бўлаклари боғлиқлигининг асосий воситалари сифатида боғловчилар туркумига кирувчи бирликларни қайд этишга одатланишган. Боғловчилар ўз навбатида, қисмлар ўртасидаги мантиқий грамматик муносабатлар ифодаланишидаги фарқларга нисбатан турли гуруҳларга тақсимланадилар. Масалан, инглиз тилидаги “and, nor, neither” боғловчилари бириктириш муносабатини ифодаласа, or ажратиш маъносига эга. Худди шунингдек, “but, not, that” қарама-қаршилик муносабатини шакиллантирса, “for, because сабаб, so, so that” кабилар оқибат муносабатларини ҳосил қилади. Бу каби вазифани боғловчилардан ташқари, маълум турдаги равишлар ҳам бажаришга қодир: besides, again, likewise, further, next, however, yet, still, though, neverthelless, notwithstanding, furthermore, otherwise, else, therefore, etc.

Кўрсатилган вазифада ёрдамчи сўзлар туркумига ўтишга яқин турган баъзи сўз бирикмалари ва модал бирликлар ҳам қўлланилиши муаллифлар томонидан қайд этиб келинмоқда (Юсупов 2011:208; Quirk, Greenbaum 1998:302): for all that, at the same time, on the contrary, on one side, on the other hand, in other worlds, in a word, above all, in short, indeed, rather, true, etc.

Аммо матн ташкилий қисмлари ўртасидаги алоқа фақат юқорида санаб ўтилган махсус воситалар қўлланишида шаклланиб қолмасдан, балки лисоний бирликлар ёрдамида ҳам воқеланади. Бундан концептуал-семантик кўчим замирида ҳосил бўладиган метафорик ва метонимик бирликлар ҳам истисно эмас. Тадқиқотимизнинг мазкур бобида айнан метонимиянинг матн когезияси шаклланишида бажарадиган вазифасини ўрганишни режалаштирганмиз. Нидерландиялик тилшунос Ван Дейк когезия ҳудудий (local) ва глобал кўринишларда юзага келишини таъкидлайди (van Dijk 1980). Биринчисида матнда ёнма-ён турган гаплар ўртасидаги боғланиш назарда тутилади, яъни ушбу гаплар ўртасидаги алоқа семантик ва грамматик ҳудудий характери эга. Когезиянинг глобал хусусиятли бўлиши бутун матн кўламида юзага келадиган боғланишларга асосланади. Биз, олимнинг тавсифига таянган ҳолда, метонимиянинг медиаматнлар тузилишида бажарадиган вазифасини икки сатҳда, яъни ҳудудий ва глобал кесимларда таҳлил этишга ҳаракат қиламиз. Бунда асосий эътибор қисмлар ўртасидаги муносабатларга қаратилиши билан биргаликда, матннинг яхлитлиги ҳам назардан четда қолмайди.

2.2. Метонимиянинг луғавий когезия муҳитида воқеланадиган вазифалари

Лексик когезия луғавий бирликларнинг матн таркибида ўзаро бирикишига таалуқли ҳодиса бўлиб, матн тузилишида энг етакчи ўринни эгаллайди (Ноеу 1991; Hasan 1984). Қуйида биз метонимиянинг медиаматнларда лексик когезия ҳосил қилишда намоён бўладиган вазифаларини ёритишига ҳаракат қиламиз. Кўзланаётган мақсад метонимнинг матнда юзага келадиган семантик муносабатлар учун когнитив асос яратиш имкониятларини аниқлашдир. Таҳлилни лексик когезиянинг икки асосий тури, яъни қайта такрорлаш ва жойлаштириш доирасида олиб боришни маъқул топдик.

2.2.1. Қайта такрорлаш кўламидаги метонимик когезия

Олдинги саҳифаларда эслатилганидек, қайта такрорлаш (реитерация) луғавий бирликлар такрорланиши воситасида ҳосил бўладиган когезия туридир. Бунда луғавий бирликнинг ўзи бевосита такрорланиши билан бир қаторда, синоним, ярим синоним, умумий сўз кабилар антицедент ўрнини олиши мумкин.

Маълумки, такрор лексик когезияни бевосита воқелантирувчи воситалардан биридир. Ёзувчи–адресант калит сўз ёки иборани такрорлаш воситасида ўқувчи / тингловчининг диққатини баён қилинаётган воқеанинг муҳим жиҳатларига жалб қилишни режалаштиради. Аслини олганда, алоҳида бир сўзнинг такрорланиши матн қисмлари боғлиқлигини таъминлаш учун етарли эмас, шу сабаб матнда такрор амали одатда кенг кўламда қўлланиб, етук бир семантик занжирни ҳосил қилади. Қуйидаги матн парчасида бунинг мисолини кўрамиз:

New proposals from the Financial Services Authority on potential changes to its remuneration code which prohibit sales of shares by bankers are not as draconian as first feared, according to a leading pay consultant....

However, Terry said that the new proposals, published last week, would make it very difficult for bankers to be offered guaranteed bonuses and pointed out the FSA had introduced the world's toughest pay rules to the UK financial service (The Guardian, May 2, 2017).

Келтирилган парчада new proposals ва bankers элементларининг такрорланиши ўқувчига узатилаётган янги хабарнинг нима ҳақида эканлигини эслатиш учун хизмат қилган. Такрорланаётган шаклнинг олдинги сўз ёки ибора билан референти бир хил бўлганида ўзига хос метонимик муносабат замирида “Тушунча ўрнида шакл” концептуал тузилмаси туради ва бу ҳолатда “Шакл” мазкур матнда такрорланаётиб, “Тушунча”ни сақлаб қолади. Бу хилдаги мантиқий–концептуал муносабатларини қуйидаги чизмада тасвирлаш мумкин:

2.2-расм. “Тушунча ўрнида шакл” концептуал тузилмаси

Мазкур чизмада узук чизиқ метонимик муносабатга ишора қилса, чизиқнинг икки томонлама йўналиш олиши эса когезия боғламини белгилайди. Чизмадан кўринадик, иккита ўхшаш метонимик кўчим когезия боғламини ҳосил қилади. Зеро, улар бир хил шаклга эга бўлиш билан бир пайтда, бир хил тушунчани атайди.

Такрорланаётган луғавий бирликларнинг референти олдинги қисмдагиники билан мос келмаганида ҳам когезия шаклланади. М. Ҳоллидей ва Р. Ҳасан таъкидлаганидек, луғавий бирлик “ўз прецеденти билан муносабатга киришиши улар референт уйғунлигига эга бўлмаганида ҳам юзага келиши мумкин” (Halliday, Hasan 1976: 283). Қиёсланг:

Has the X Factor lost too X Factor? (The Guardian, October 17, 2017);

Simon and Shuster described it as “one of the most anticipated autobiographies of the generation”, a “larger – than – life portrait of his illustrious, controversial and ever–entering life in and out of the public eye”...

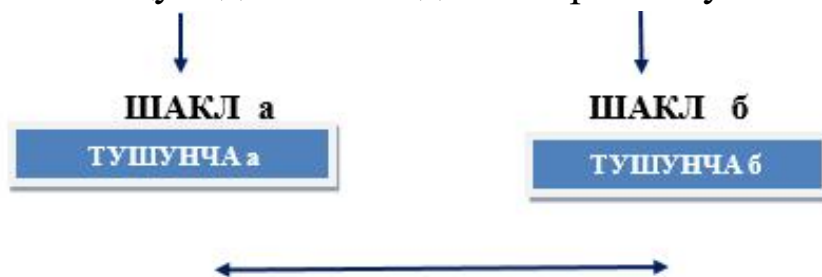
Simon and Shuster is expected to sell the book to foreign publishers during the upcoming Frankfurt Book Fair (NYT, September 22, 2019).

Келтирилган парчаларнинг барчасида “X Factor” бирлиги Британия телевидениясида янги истеъдодли кўшиқчиларни саралаш мақсадида ўтказиладиган конкурсга оиддир. Кейинги ўриндаги “X Factor” бирлиги эса конкурсни ўтказишдан қўтилган

натижа, яъни машҳурликка эришишга сабаб бўладиган ижодкорликка ишора қилади. Худди шу сингари, “Simon and Schuster” метафорик иборасининг референти шу номдаги нашриёт ходимлари бўлса, ушбу иборанинг иккинчи қўлланишида эса гап нашриётнинг ўзи ёки унинг китоб сотишни ташкиллаштириш билан машғул маркетинг бўлими ҳақида кетмоқда.

Юқоридаги ҳолатларнинг ҳар иккаласида ҳам такрорланаётган лексик бирликларнинг референтлари бир хил эмас ва бу ерда номловчи белгининг фақат шаклга оид бўлаги қайта қўлланилмоқда.

Лексик когезия воситаси тарзида намоён бўладиган бу турдаги такрорда метонимик кўчим учун манба хизматини ўтаётган қисм сақланади. Тўлиқ лисоний белги ўрнига фақат лингвистик шакл такрорланишини қуйидаги чизмада тасвирлаш мумкин:

2.3-расм. Шакл сақланишидан иборат метонимик такрор

Келтирилган чизмада иккита метонимик муносабат тасвирланган, аниқроғи, (ШАКЛ а)нинг (ТУШУНЧА а)га ҳамда (ШАКЛ б)нинг (ТУШУНЧА б)га муносабатлари замирида қисмлар ўртасидаги когезия боғлами ҳосил бўлган.

Юқорида тавсифланган метонимик такрорларнинг ҳар иккаласида ҳам алоҳида бир луғавий бирликнинг такрорланаётгани кузатилади. Ушбу такрорлар, референтлар мос келмаслигига қарамасдан, мулоқот тузилмасидаги боғлиқликни таъминлайди.

Маълумки, газеталар ва веб–сайтларда эълон қилинаётган мақолалар матнларида турли кўринишдаги қисқартмалар кенг кўламда қўлланилади. Масалан, булар қаторига GDP (Gross Domestic Products), NASDAQ (National Association of Securities

Dealers Automated Quotations), NATO (North Atlantic Treaty Organization) кабилар киради. Ушбу аббревиатураларнинг айримларининг қўлланиши шу қадар оммавийлашганки, уларнинг тўлиқ шаклини матнда эслатиб ўтиришга ҳожат қолмаган: АТМ, PIN, AIDS, UN, NATO, US, BBC, IRA, etc. Кўпчиликка нотаниш бўлган қисқартмалар эса матнда, одатда, тўлиқ шаклдан кейинги ўринларда келади.

Қиёсланг:

“In the turf war that has come to characterize the computer cheap market, Advanced Micro Devices, appears to have stumbled in the fourth quarter. A.M.D. the second largest maker of microprocessors issued a warning late thursday that its fourth – quarter revenue would miss Wall Street’s forecasts because of lower unit prices, signaling that the price war between A.M.D. and its main rival, Intel, had taken its toll” (The Ledger, January 13, 2007).

The 69 year – old former leader of the governing Democratic Parter of Japan (DPJ) is accused of overseeing false accounting by his staff....

The scandal has deeply devided DPJ, which has been losing public support. (BBC, October 6, 2018).

Медиамаатнларда энг кўп учрайдиган аббревиацилар ташкилотлар номлари (масалан, FBI, UN) ҳамда технология, медицина каби соҳаларга оид терминлардир. Чунки бу соҳаларда қўлланиладиган сўзлар кўпинча шаклан узун бўлиб, мулоқот пайтида уларни қисқартиришга эҳтиёж туғилади. Лисоний тежамкорлик тамойили фаоллашувининг яна бир сабаби психологик асосга эга. Зотан, қисқартмани терминнинг тўлиқ шаклидан кўра тезроқ эслаб қолиш мумкин. Жумладан, Bavarian Motor Works атамасидан кўра унинг “BMV” варианты қўлланиш учун қулайроқ. Харидорни ҳам ушбу компаниянинг маҳсулоти қизиқтиради, унинг акционерлари тўғрисидаги маълумот иккинчи даражалидир. Айтиш керакки, «laser» (light amplification by stimulated emission of radiation), “radar” (radio detecting and ranging),

“zip” (zone improvement plan) каби баъзи акронимлар кундалик мулоқотда шу қадар кўп учрайдики, ҳатто уларнинг қисқартма эканлиги унутилган ҳисоб.

Аббревиатуралар “БЎЛАК” ва “ЯХЛИТ” муносабатида ҳосил бўладиган метонимларнинг ёрқин намунасидир. Ушбу ҳодиса қисман Б. Бирвиазонекнинг мақоласида ёритилган. Олимнинг қайдича, лисоний шаклнинг онтологик хусусияти товуш ва график воқеланиш уйғунлигига боғлиқлиги боис, аббревация воситасида шаклланадиган метонимлар ҳам товуш ва график ифода турларига эга (Bierwiazzonek 2007).

Метонимиянинг ушбу турига бўлган эҳтиёжнинг сабаби яна ўша психолингвистик омилларга бориб тақалади. Дарҳақиқат, “deoxyribonucleic acid” калимасини талаффуз қилиш қанчалик қийин кечишини тасаввур қилиб кўринг. Энг ёмони, бирорта ҳарфнинг нотўғри ёзилиши ва талаффузи маъно бузилишига олиб келиши мумкин. Яхшиси, DNA шаклидаги қисқартманинг талаффузи ёки ёзилиш осон кечади.

Хуллас, метонимия сўз яшаш тизимида ўзига хос ўринга эга, бу айниқса инглиз тилида янги сўзлар яшашнинг кенг тарқалган усулларида бўлган конверсия ва аббревация усуллари воқеланишида яққол кўринади. Айнан шу усуллар татбиқида ҳосил бўладиган метонимлар матнда когезияни шакллантиришнинг муҳим воситаларидандир. Кейинги пайтларда тадқиқотчилар бу турдаги кўчимларни концептуал метонимия синфига киритишни таклиф қилишмоқда (Rodden, Koveches 1999). Бу турдаги метонимлар ҳосил бўлишида иборанинг шакли ўзгарса-да, лекин тушунча— концепт сақланади. Шунингдек, кўпинча шаклнинг аббревация кўриниш олиши кузатилади. Бинобарин, юқорида келтирилган матн парчаларидан биридаги “Financial Services Authority” ибораси FSA шаклига келтирилган, бироқ ушбу шакл воситасида фаоллашадиган референт ва тушунча ўзгармасдан қолади. Натижада, қисқартирилган шакл ва унинг тўлиқ варианты ўртасидаги муносабат матндаги когезия боғламининг негизини

ҳосил қилмоқда. Бу қабилдаги когезия боғланишида метонимия лексик ва матн сатҳларида фаоллашади. Луғат сатҳида ҳосил бўлган шакл (ШАКЛ в) туб шаклнинг (ШАКЛ а) мустақил қисми сифатида “қисм ва яхлит” муносабатидаги метонимни воқелантиради. Матн сатҳида эса иккита шакл ягона бир тушунчага ишора қилаётиб, когезия боғламини ҳосил қилади.

Демак, метонимик муносабат қисман ёки тўлиқ намоён бўлиши ва шакл ёки тушунчанинг такрорланишидан қайтий назар, когезия боғлами юзага келаверади. Такрорланаётган лисоний бирликларнинг референти ўзгармаслиги “шакл–тушунча” боғлиқлигини мустаҳкамлайди, албатта. Лекин бу когезиянинг асосий шарти эмас, чунки лисоний бирликлар англатадиган тушунчалар ўртасидаги муқобиллик йўқолганида ҳам когезия боғлами ҳосил бўлиши кузатилади. Бунинг исботини сўзловчи шахслар бир хил такрордан қочиб, турли шаклдаги лисоний бирликларни танлашларида ҳам сезиш мумкин. Ҳарҳолда, оғзаки нутқда такрор ёзма матндан кўра кўпроқ учрайди.

Айтилганларни инобатга олган ҳолда навбатдаги саҳифаларда лексик когезиянинг турли семантик муносабатларда шаклланадиган бирликлар воситасида воқеланиш ҳолатларига тўхталамиз.

2.2.2. Синонимлар воситасида ҳосил бўладиган метонимик когезия

Тилшунослар синонимларнинг турли кўринишда бўлиши ва уларни ажратишда луғавий бирликларнинг тушунчавий, концептуал муқобиллигига таяниш лозимлигини доимо таъкидлаб келадилар (Сиддиқова 2012: 9; Апресян 1995: 76). Инглиз олими Ж.Лайонзнинг фикрича, луғавий бирликлар фақат уч ҳолатдагина тўлиқ синонимлар бўлиши мумкин: 1) улар барча маъноларида мос келишса; 2) ҳар қандай контекстда ҳам синонимик муносабатни сақлаб қолишса; 3) улар ҳар қандай маъно ўзгаришларида ўзаро маъно муқобилигига эга бўлишса (Lyons 1995: 50-51). Бошқача айтганда, тўлиқ синонимларнинг луғавий маъноси

ҳар қандай ҳолатда сақланиб қолиниши керак. Аммо дискурсив ҳолатларда тўлиқ синонимлар камдан-кам учрайди. Шу боис контекстан холи, эркин синонимларни контекст шароитида юзага келадиган синонимлардан фарқлаш одат тусига кирган (Арнольд 1999: 51). Биз ҳам тадқиқотимизда асосан матнда юзага келадиган синонимларнинг метонимия муҳитида фаоллашувига эътиборни қаратамиз.

Метонимик кўчимларда маълум бир луғавий бирлик бошқа референтга ишора қилса, синонимияда эса турли иборалар, бирликлар, ҳатто баъзан гаплар ягона бир референт билан боғланади. Метонимия айнан шу референт боғланишларга таянади.

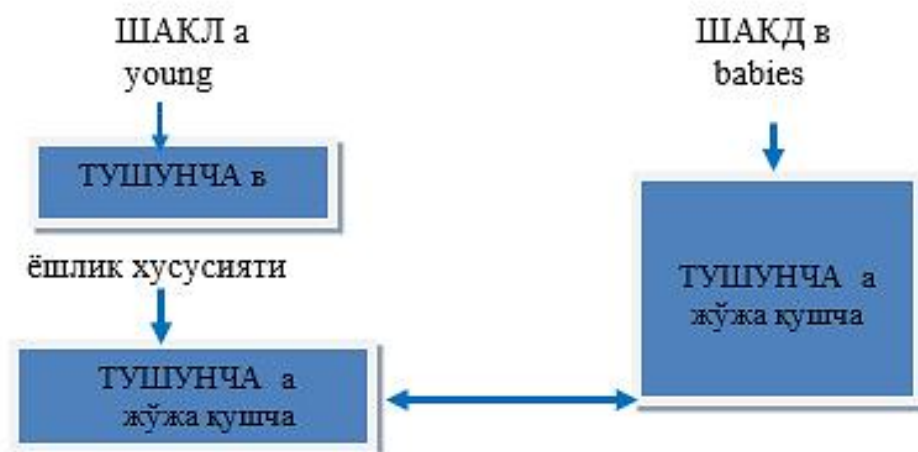
Синонимия воситасида шаклланадиган луғавий когезияни қуйидаги матн парчаларида кузатамиз:

These developments are a growing victory for the rule of law, since international human rights law absolutely prohibits corporal punishment of children. In this instance, the rule of law is consistent with most punishment has no real positive educational or moral effects on children. The studies instead show that physical chastiment is correlated with multiple adverse effects on children, some of which are serious and may persist into adulthood (NYT, April, 2017).

In birds, the dads often shoulder some or all of the responsibility for their young, Manyfathers incubate eggs, feed babies, and guard nests. This behavior is rare in animals. (NYT, December 18, 2019).

Биринчи мисолдаги “corporal punishment” ва “physical chastiment” иборалари синонимлар бўлиб, уларнинг референти битта ва бир хил тушунчани ифодалайди. Мақола муаллифи ягона тушунчага нисбатан икки хил шаклни қўлламоқда ва ушбу икки шаклга когезия боғланишини воқелантириш имконини бермоқда. Кейинги парчада “dads” ва “fathers”, шунингдек, “young” ва “babies” жуфтликларида бир хил референт номланмоқда. Аслини оладиган бўлсак, “young” ва “babies” бирликларининг қайси жиҳатдан синонимик қаторни ташкил қилишини изоҳлаш қийинроқ. Лекин мазкур контекстда улар ягона бир тушунчани, яъни

“қушларнинг болалари” тушунчасини англатмоқда. Ушбу метонимик когезия юзага келиши ҳолатини қуйидаги чизмада тасвирлаймиз.

2.4-расм. “Young” бирлиги воситасида шаклланадиган метонимик когезия

“Young” сифати таҳлил қилинаётган контекстда қушларнинг ўзига ишора қилиб, метонимик кўчимни ҳосил қилмоқда. “Young” ва “babies” шакллари асл синонимлар бўлмаса-да, бироқ ягона бир референтни ифодаляётгани боис, когезия боғламини юзага келтирмоқда.

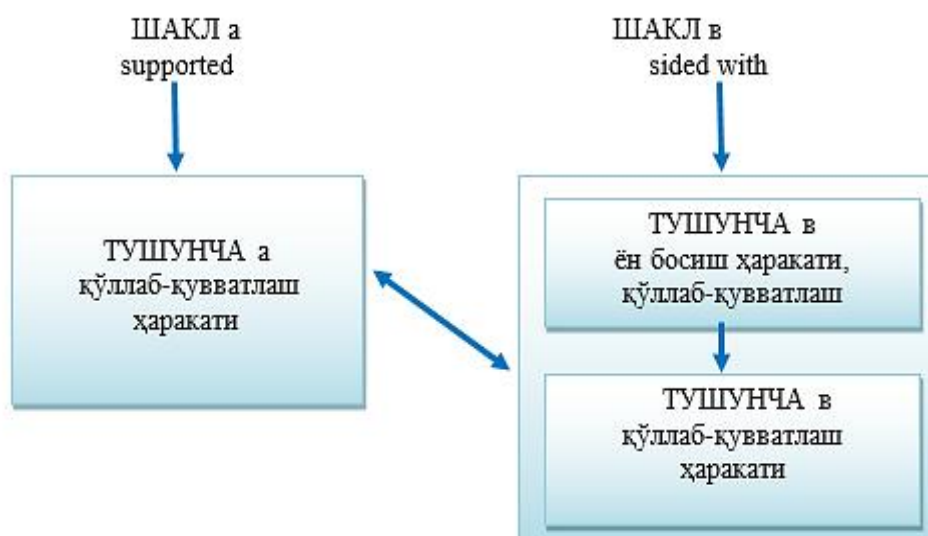
Синоним қатор аъзолари оддан бошқа сўз туркумларига оид бўлганида ҳам худди шу ҳолат кузатилади. Масалан:

The Trump administration supported the lawsuit in the Mazda case, and sided with the vaccine maker in that case (WP, February 24, 2017).

But opposition figures and experts expressed skepticism noting that al- Qaeda has never conducted operations in Syria before. Some also voiced suspicions that the government officials could have staged attacks to discredit the opposition and buttress state claims the “terrorists” are behind the uprising (WP, December 23, 2017).

Биринчи мисолда “sided with” ибораси бир нечта метонимик боғланишларга эга. Дастлаб у “side with” шаклининг “у ёки бу томонга ён босиш” маъноси (тушунчаси) воқеланишида иштирок этса, кейинги навбатда, “қўллаб-қувватлаш” тушунчаси билан

боғланади. Мазкур метонимик боғланишларни қуйидагича тасвирлаш мумкин (2.4-расм).

2.4-расм. “Sided with” ибораси воситасида шаклланадиган метонимик боғланишлар

Худди шу каби кейинги парчадаги “voiced” элементи ва “expressed” бирлигининг концептуал асоси бир хил бўлиб, улар метономик муносабатга киришадилар. Уларнинг луғавий маънолар ҳар хил бўлишига қарамасдан, контекст синонимлар сифатида қабул қилинади.

Синоним бирликлар қўлланишида ҳосил бўладиган метономиянинг бевосита такрордан фарқи турли шаклларнинг ягона бир тушунча билан боғланишида намоён бўлади. Матн муаллифлари одатда тўғридан–тўғри луғавий такрордан қочиш ҳамда матннинг эмоционал таъсир кучини ошириш мақсадида ягона тушунчани ифодалаш учун турли шаклларга мурожаат қиладилар. Синонимларнинг айнан шу услубда қўлланиши матн когезиясини таъминлашга хизмат қилади. Лексик когезиянинг ушбу турида “шакл–тушунча” муносабатидаги боғламнинг фақат бир қисми, яъни тушунча такрорланади. Ушбу ҳолатда луғат миқёсида синоним бўлмаган бирликлар метономик муносабатга киришиб, матннинг яхлитлигини шакллантиришда иштирок этади.

2.2.3. Антонимлар воситасида шаклланадиган метонимик когезия

Матнда лексик когезияни ҳосил қилувчи лисоний воситалардан яна бири антономия қаторига кирувчи бирликлардир.

Лисоний қарама–қаршилик, хусусан, маънолар зиддияти масаласи тил системасининг барча сатҳларига алоқадор ҳодисадир. Ўзбек олимлари қайд этганидек, “тилнинг ҳар бир сатҳида ўзига хос тарздаги қарама–қаршилик муносабати мавжуд бўлса–да, аммо лексик сатҳ бирликлари ўртасидаги зиддият масаласи тилдаги қарама–қаршилик категориясининг марказини ташкил этади. Бунда асосан антонимик бирликлар доирасидаги қарама–қаршилик назарда тутилади” (Маҳмудов, Одилов 2014: 27-27). Тилшуносликда лексик антонимлар юзасидан қатор тадқиқотлар олиб борилиб, уларнинг парадигматик ва синтагматик хусусиятлари ўрганилган (Новиков 1973; Шукуров 1973; Абдуллаева 2000). Бироқ антонимиянинг мумтоз назариясида ушбу ҳодиса фақат тил тизимида парадигматик муносабатлар доирасида содир бўладиган қарама–қаршилик сифатида қаралиб, унинг нутқий воқеланиши масаласи унчалик кенг ёритилмаган. Бунда антономия тилнинг моҳиятини белгиловчи категория мақомида талқин қилинади. Шунинг билан биргаликда, “мазкур категориал муносабат қарама–қаршилик қисмларининг имкониятдаги алоқаси сифатида маълум нутқий вазиятларда юзага келади” (Михайлов 1987: 75).

М. Ҳоллидей ва Р. Ҳасанлар когезия муносабати турли қарама–қаршиликларда юзага келишини кўрсатиб ўтишади (Halliday, Hasan 1976: 187). Жумладан, “boy” ва “girl”, “stand up” ва “sit down” каби бири–иккинчисини тўлдирувчи (complementaries) ҳамда “order” ва “obey” каби конверсив жуфтликлар ҳам, худди “like” - “hate”, “wet” - “dry”, “crowded” - “deserted” антонимик

жуфтликларида бўлганидек, матн когезиясини шакллантиришда иштирок этади.

Биз ҳам “антоним” атамасини фақат лексик ассоциация асосида ажратилаётган жуфтликларга нисбатан қўллаш билан чекланиб қолиш тарафдори эмасмиз. Маъно зиддиятлари ва антонимия муносабатларини концептуал ассоциацияга асосланган ҳолда ўрганиш лозим.

Нутқий фаолият шароитида ижобий мазмундаги тушунча қарама–қарши маънони ифодалаши тез–тез кузатиладиган ҳолатдир. Бу айниқса киноя нутқий акти доирасида намоён бўлади. Бир тил бирлиги доирасида юзага чиқадиган маъно зиддияти кейинги йилларда энантиосемия ҳодисаси сифатида талқин қилинмоқда (Кравцова 2006; Маҳмудов, Одилов 2014). Бундан ташқари, тадқиқотчилар маъно зиддиятига асосланган метонимиянинг “тўлиқ ҳудуд ўрнига ҳудуднинг ижобий қисми” моделидаги турини ҳам алоҳида ўрганиш таклифини киритмоқдалар (Vosshagen 1999: 290; 297). Масалан, *How big / much is it?* саволида “big” ёки “much” сўзларининг доимо “катта” ёки “кўп” маъносини англатилиши шарт бўлмасдан, балки бирор нарсанинг ҳажми ёки миқдори билан боғлиқ тушунчаларни ифодалаши мумкин.

Оғзаки нутқда “terrific”, “awesome” “wicked” сўзлари бирон бир аъло ёки ажойиб нарса, ҳодиса ҳақида сўз кетганда қўлланиши мумкин. Бундай қўлланиш сўзларнинг асл маъносига хос эканлиги маълум. Албатта, ахборотни аниқ ва тушунарли оҳангда етказишга мўлжалланган ОАВ матнларида бу қабилдаги маъно зиддиятига йўл қўйиш таъқиқланади. Аммо табиий тил тизимида мавжуд бўлган инкорнинг тасдиқ ёки ижобий баҳо ифодасидаги иштироки билан боғлиқ бўлган ҳодиса матбуот тилига ҳам сингиб бормоқда. Жумладан, “could not have done better” иборасининг ижобий маънода қўлланиши қоидага айланиб улгурган. Қуйидаги гапларни қиёслайлик:

(1) But the timing could not have been better (NYT, April 14, 2017);

(2) The rest of Wednesday's session in Federal District Court in Manhattan could not have stood in sharper contrast (NYT, April 13, 2017);

(3) Calhoun knew Oriakhi was not alone in his feeling (NYT, March 18, 2017).

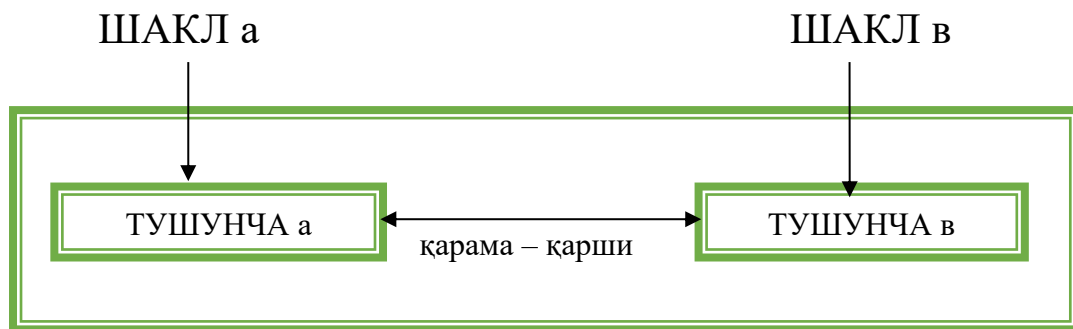
Ушбу гапларнинг биринчисида аслида “маъқул ёки мос келмаслик” маъносига эга бўлган *could not have been better* ибораси бирон ишни бажаришнинг имкони чегараланганлигини ифодаласа, иккинчи мисолда эса мухбир кечаётган воқеа ҳақида ўз фикрини маълум қилмоқда. Охирги гапда “*was not alone*” бирикмаси бошқаларнинг ҳиссиётлари Ориахиникига мос эканлиги билдирилмоқда.

Олдинги саҳифада эслатилган С. Фоссхагеннинг мақоласи антонимларнинг метономик муносабатлари тадқиқи йўлида бажарилган дастлабки изланишлардан бири эди (Vosshagen 1999). Ушбу мақолада метономиянинг концептуал ҳодиса эканлиги таъкидланиб, маъно қарама–қаршилиги негизида ягона бир концепт туриши ҳамда ушбу қарама–қаршилиги муносабати ментал фаолият маҳсули эканлиги исботланган (Op.cit., p. 291). Мазкур “ментал қўшничилик” (mental contiguity) хусусиятидаги антонимик жуфтликларнинг матнда пайдо бўлиши унинг қисмлари боғлиқлигини таъминлайди. Маъно қарама–қаршилиги асосида когезияни ҳосил қилувчи луғавий бирликлар орасида сифат туркумидагилар алоҳида ўрин тутаяди. Қиёсланг:

The Chinese continue to resist mandatory ceilings on emissions. They argue that the developed countries have churned our greenhouse gases for decades and should bear a greater burden in reducing them. Developing nations, they add, should not be restrained in using economic development to raise their standards of living, even if greater emissions result (NYT, December 18, 2019).

Ушбу парчада “developed countries” ва “developed nations” бирикмалари эслатилаётган тараққиёт даражасига нисбатан қарама–қарши мазмунга эга. Ягона бир мантиқий ифода

майдоннинг икки қарама–қарши томонларининг эслатилиши антонимик муносабатни ҳосил қилган. Иккита ибора воситасида ифодаланаётган қарама–қарши тушунчалар концептуал жуфтликни ҳосил қилган ва шу жуфтлик замирида когезия боғлами шаклланган. Ҳар қандай вазиятда ҳам, бундай боғланиш асосида антонимнинг ўзи эмас, балки маъно зиддиятини акс эттирувчи тушунчалар туради. Антонимларнинг метонимик муносабати қуйидаги чизмада акс топади:

2.5-расм. Антоним тушунчаларнинг метонимик боғланиши

Чизмадан кўринадикки, иккита шакл алоҳида тушунчалар билан боғлиқ ва бу тушунчалар ягона концептуал майдон кўламида ўзаро “қўшничилик” муносабатига киришиши туфайли бири–иккинчисини назарда тута олади.

Когезия боғлами учун лексик антонимиядан кўра, концептуал зиддиятни акс эттирувчи тушунчалар қарама–қаршилиги муҳимдир.

Масалан:

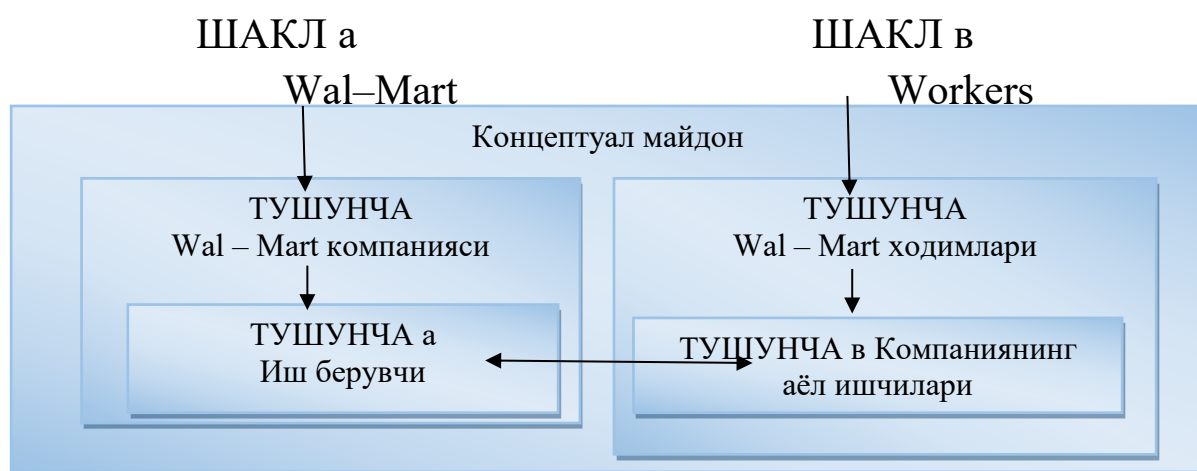
All of the Republican districts headed for a special election went for President Obama in 2008. AU the Democratic districts went for Walker in 2010 (WP, May 5, 2011).

Wal – Mart wins. Workers lose (NYT, June. 20, 2017).

Юқоридаги гапларнинг дастлабкисидаги Republican, Democrates бирликларини семантик жиҳатдан антоним эмаслиги аниқ, бироқ улар президент сайловидан иштирок этган икки қарама–қарши гуруҳ ҳақидаги тушунчаларни фаоллаштирмоқда.

Кейинги гапдаги Wal-Mart ва workers бирликлари ўртасида ҳеч қандай маъно зиддияти йўқ, чунки ишчилар Wal-Mart компаниясининг бир қисми. Лекин мазкур контекстда “Wal-Mart” “иш берувчи” маъносини олса, “workers” бирлиги эса компаниянинг иш берувчиларига қарши чиққан аёл ишчиларидир.

Бу ерда кенг маъноли сўзларнинг алоҳида тушунчаларни воқелантириш мақсадида қўлланиши натижасида маъно торайиши ҳодисаси юзага келган. “Wal - Mart” ва “workers” тушунчалари ўртасида бевосита маъно зиддияти бўлмаса-да, лекин “иш берувчи” ва “ишчилар” тушунчалари қарама-қаршилиги ҳосил бўлмоқда. Оқибатда, “Wal-Mart” ва “workers” шакллари антонимия муносабатига киришади. Бу ҳолат чизмада қуйидагича тасвир олади:

2.6-расм. Метонимик когезиянинг тасвири

Таҳлил қилинган мисолда “win” ва “lose” антонимия муносабатига киришиб, когезия боғламини шакллантирилмоқда. Бироқ бу ерда қонуний тортишув метафорик кўчим асосида урушга қиёсланмоқда.

Метонимик кўчим феъл туркумидаги сўзларга ҳам хос эканлигини қуйидаги мисолда кузатамиз:

Police rounded up at least 1.200 protesters in New Delhi and more than 3.000 in Mumbai, but many were later released, wire services reported (WP, August 16, 2020).

Ушбу хабар парчасида “rounded up” бирлиги “олдинги воқеа натижа ўрнида” концептуал моделидаги метонимик кўчимга учраб, “ҳибсга олинди” маъносини англатмоқда. Ушбу маъно эса “release” феълининг маъносига зиддир.

Шундай қилиб, антоним ёки қарама–қарши тушунчалар ягона бир концептуал майдон доирасида ўзаро муносабатга киришиб, улардан бири референт нуқтаси ролини ўтайди ҳамда бошқаси билан мантиқан боғланади. Таҳлил натижалари кўрсатишича, ягона концептуал майдон ҳудудидаги тушунчалар когезия боғламларни шакллантирувчи омилга айланадилар.

Когезиянинг яна бир кенг тарқалган усули гипонимлар қўлланишида намоён бўлади. Гипонимия семантик ҳодисалар қаторига кириб, бирон бир бирликнинг умумий сўз билан боғлиқлигида намоён бўлади. Гипонимнинг референти турли тор миқёсдаги категорияларни қамраб олувчи номинатив бирликнинг ифода майдонидан ўрин олади. Масалан, cat “мушук”: animal, flute of instrument, chair of furniture (Chrystal 2008: 233).

Гипонимия жуфтликлари нутқий мулоқот шароитида лексик когезиянинг муҳим манбаси ҳисобланади. Ҳатто, уларнинг матн тузилишида бажарадиган вазифаси антоним ва синонимларникидан ҳеч ҳам кам эмаслиги яққол кўзга ташланади. Шунингдек, сўзларнинг ўзаро бирикув ҳолатларини тушунишда ҳам гипонимлар ўзига хос ролни бажаради. Чунки гипонимлар муносабати асосида шаклланадиган метонимия категориялар воситасида алоҳида турларни идрок этиш имконини беради. Матнда категориал бирлик ва унинг тобе бўлаги муносабати когезия боғлами шаклланишига хизмат қилади. Қиёсланг:

1. The hooded pitta is a new species for the trip, and one that we would find only on the mainland. It is a ground bird that rummages

through leaf litter on the forest floor looking for food. (NYT, October 4, 2017);

2. The simple muscular exertions involved in producing the familiar ha, ha, ha, he said, trigger an increase in endorphins, the brain chemicals known for their feelgood effect (NYT, September 13, 2018).

Келтирилган парчалардан биринчисининг мавзуси маълум “жониворлар тури”га (species) ва “қушлар” (ground birds) турига кирувчи қуш (the hooded pitta) ҳақида. Матнни ўқиётганлар the hooded pitta қандай нарса ёки жонивор эканлигини олдиндан билмасалар-да, лекин матндаги муносабатлар орқали ушбу иборанинг маъноси ҳақида фарз қилишлари мумкин.

Худди шунингдек, кейинги мисолда endorphains бирлиги brain chemicals тушунчасига нисбатан гипонимдир. Фақат шу боғлиқлик таянган ҳолда edorphain бирлигининг маъноси нима эканлиги ҳақида эҳтимол қилиш мумкин.

Гипоним ва унинг таянч бирлиги ўртасидаги алоқа метонимия ҳаракатига эга бўлиши ушбу таянч сўзнинг эслатилишига боғлиқ. Матннинг ўқувчиси таянч бирликнинг хусусиятларини гипонимга кўчиради. Таянч сўзни англашнинг осонлиги бошқа категориялар мазмунини тушунишга тўртки бераётиб, матн когеренциясини шакллантиришга қатнашади.

Метонимиянинг концептуал ҳодиса эканлиги турли категориялар структурасида намоён бўлади. Ж. Лакофф маълум бир категория аъзоси унинг ўрнини олиши мумкинлигини кўрсатиб ўтади. Масалан, “nurse” (энага) категорияси одатда “аёл энага” (female nurse) сифатида тушунилади (Lakoff 1987: 79-90).

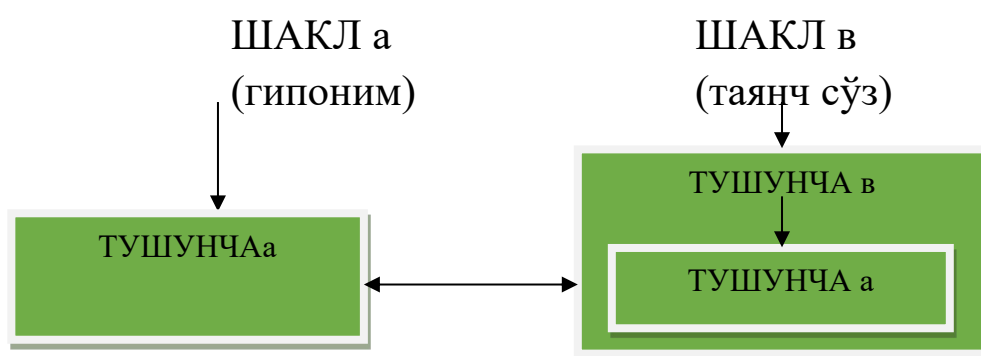
Инглиз тилидаги газета хабарлари матнида таянч бирликнинг гипонимга ишора қилиши тез-тез учраб турадиган ҳолдир. Қиёсланг:

Under kindey transpalant proposal, younger patients would get the best organs. (WP, February 24), 2017f;

A federal regulation that allows automakers to choose what kind of seat belts to install in minevans does not protect the companies from

being sued if they pick one that is less safe, the Supreme Court ruled Wednesday (WP, February 24, 2017).

Биринчи гапдаги “organs”, ва “kidney” бирликларининг референти ўзаро мос келмоқда. Кейинги гапдаги “companies” ва “automakers” элементларининг референти ҳам ўзаро мослашмоқда. Бошқача айтганда, “тушунча бошқа тушунча ўрнида” метонимик муносабатига киришаётган “automakers” ва “companies” луғавий бирликлари худди шу муносабат асосида матн қисмларининг когезия боғламини ҳосил қилади. Ушбу муносабатларни чизмада тасвирлашга ҳаракат қиламиз:

2.7-расм. Таянч бирлик ва гипоним когезияси

Чизмадан равшанлашадики, иккита ҳар хил шакл гипонимия муносабатига киришади. Гипоним воситасида фаоллашаётган тушунча таянч бирлик ифодаланаётган тушунча билан мослашмоқда. Бунинг сабаби таянч бирлик маъносининг торайишидир. Турли шаклларнинг ягона бир тушунчага ишора қилиши, сўзсиз, ўзига хос когезияни ҳосил қилади.

Айтиш жоизки, эслатилган метонимик муносабат икки томонлама йўналишга эга, яъни таянч сўз гипоним ўрнида қандай ишлатилса, гипоним ҳам таянч бирлик ўрнини боса олади.

Хуллас, гипоним ва таянч бирлик англатадиган тушунчалар “қисм-яхлит” муносабатида бўлиб, гипоним ишора қилаётган тушунча таянч бирликни тегишли тушунча доирасига алоҳида қисм

сифатида киради. Гипонимлар воситасида ҳосил бўладиган когезия икки кўринишга эга. Биринчисида когезия боғлами гипоним ва таянч бирлик англатаётган тушунчалар бир–бирини қамраб олади. Таянч бирлик ишлатилаётган пайтда гипоним назарда тутилади, чунки биринчисининг хусусиятлари иккинчисига кўчади. Иккинчидан, гипоним ва унинг таянч манбасининг “қисм ва яхлит” метонимик муносабатида бўлиши уларнинг ўрин алмашишига имкон беради. Натижада, маълум матн парчасида гипоним ва таянч бирлик алоҳида бир тушунчани ифодалаётиб, когезия боғлами ҳосил бўлишига ҳисса қўшади.

2.2.4 Меронимиянинг метонимик когезиядаги иштироки

Меронимия семантик жиҳатдан гипонимияга ўхшаб кетади, чунки уларнинг ҳар иккаласида ҳам бири иккинчисига сингиш ҳолати кузатилади. Ушбу ҳодисаларнинг ўзаро фарқи элементлар алоқасида намоён бўлади: гипоним маълум тур муносабати маҳсули бўлса, мероним қисмнинг яхлитга муносабатини акс эттиради. Гипоним одатда “A is a kind of B” (A бирлиги B нинг туридир) моделида изоҳланади.

Масалан: “ит ҳайвонлар туридир” (a dog is a kind of animal) ёки “ит ҳайвондир” (a dog is animal). Меронимияни изоҳловчи модел “A B нинг бир қисмида” (a is a part of B) кўринишига эга. Масалан: “саҳифа–китобнинг бўлаги” (a page is part of a book) ёки “китобда саҳифалар бор” (a book has pages). Бунда “page” бирлиги “book” бирлигининг мероними деб талқин қилинади.

Меронимия ва метонимия ҳодисаларининг боғлиқлиги, энг аввало, уларнинг ҳар иккаласининг ҳам “яхлит ва бўлак” муносабатига асосланишида кўринади, қуйидаги мисолларни қиёслаймиз:

(1) The country has also been pouring money into biomass plants and solar installations – millions of panels now sit on German roofs and fiels (NYT, August 29, 2018).

(2) Young people and families with children are increasingly facing homelessness, according to a study, which says rising numbers of people are finding themselves without a roof over their head (The Gardian, December 5, 2019).

Биринчи мисолдаги “panels” элементи қуёш энергиясини тўпловчи энг муҳим жиҳозларни англатаётиб, “solar installations”элементи билан анофорик занжирни ҳосил қилмоқда. Ушбу ҳолатда “panels” ва “solar installations” элементларининг референти бир хил ва улар ягона бир тушунчани атамоқда. Иккинчи мисолдаги “without a roof over their head” тузилмаси ушбу контекстда “яшаш жойи (уйи) йўқ” маъносини ифодаламақда, чунки roof “том” house “уй”нинг алоҳида қисмидир. Шу боис, “without a roof ” бирикмаси “уйсиз, бошпанасиз” маъносини англатади. Келтирилган мисолларда яхлитнинг қисмига ишора қилувчи шакллар яхлит ҳодиса ўрнида қўлланилмоқда.

Шундай қилиб, “тушунча ўрнида тушунча” моделидаги метономик муносабат “panels” ва “solar installations” бирликларини ўзаро боғламақда. Келтирилган мисолларнинг иккинчисида эса икки хил шаклларнинг меронимик муносабатга киришаётганини кузатамиз. Лекин ифодаланаётган тушунчалар бир хил бўлиб қолаверади.

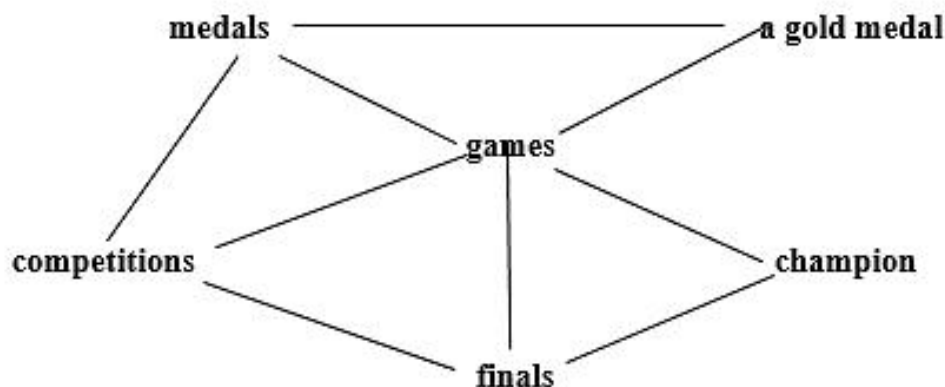
Юқорида олиб борилган таҳлиллар метонимик тафаккурнинг бевосита воқелик ва оламнинг концептуал манзарасининг лисоний тасвирида муҳим вазифа бажарилишидан гувоҳлик беради. Айнан шу концептуал–лисоний фаолият турли–туман тушунчаларни акс эттирувчи тил бирликлари танловини шартлайди. Ягона бир референт ва тушунчага ишора қилувчи лисоний воситаларнинг қўлланиш матн мазмуни бойитиш билан бир қаторда, ўқувчи диққатини жалб қилишга асос яратади. Бошқа томондан, лисоний бирликларнинг оқилона такрори матннинг формал шаклланиш воситасига айланади.

Матн таркибида лексик когезия луғавий бирликларнинг ассоциатив алоқалари замирида ҳам юзага келади. Ж. Тайлор

метонимия ҳодисасининг моҳиятини “маълум бир концептуал структурада ёнма-ён турадиган бирликларни ўзаро боғланишида” кўради (Taylor 1995: 123). Ягона концептуал маънони ташкил қилувчи бирликларнинг боғламларни ҳосил қилиш эҳтимоли эса анча юқоридир. Ўзбек олимаси Д. Лутфуллаеванинг таърифича, “вербал ассоциациялар матнни ҳосил қилувчи, уни семантик–синтактик жиҳатдан шакллантирувчи, таянч бирликлар вазифасини ўтайди” (Лутфуллаева 2017: 64). Қиёсланг:

The martial art of wushu provided the first of an onslaught of gold medals for China at the Asian Games in Guangzhou, with the host nation excelling in competitions ranging from weight lifting (two gold medals) to dance (five).... On the first morning of the event, in which 45 nations are competing, the two – time world champion Yan Xiaocho won a gold medal in the changquan discipline. Yuan set tone for China, which won 18 of the next finals. China had 28 medals over all. Japan and South Korea each picked up four gold medals (NYT, November 13, 2016).

Келтирилган матн парчасида “games”, “competitions”, “champion” ва “gold medal”, “competitions” ва “finals”, шунингдек, “games” ва “medals” жуфтликларида ассоциатив боғланиш намуналарини кузатамиз. Равшанки, ушбу жуфтликлардаги бирликларнинг барчаси “Games” (Осиё ўйинлари) концептуал майдонига киради ва ушбу майдонда улар ўзаро бевосита ёки билвосита алоқага эгадирлар. Мазкур майдондаги ассоциатив боғланишларни қуйидагича тасвирлаш мумкин:

2.8-расм. Лексик бирликларнинг концептуал майдондаги ассоциатив
боғланиши

Матнда спорт мавзусидаги хабар маълум қилинаётганлиги сабабли биз чемпионлар, мусобоқалар, совринлар ҳақида фикр юритишимиз кутилган ҳол. Ушбу тушунчаларнинг ўзаро алоқадорлиги олам идроки билан боғлиқ ҳолда юзага келади. Бунинг исботини бошқа матнлар таҳлили жараёнида ҳам кўришимиз мумкин:

Police said in a statement Tuesday that they arrested 26-year – old Emmett Bramble after a routine search at Golden Grove prison in St. Croix. It was not clear if Bramble had an attorney (WP, July 29, 2018);

The violence also reached Tunisia, one of the most moderate Muslim countries and the birth place of the Arab Spring. Three people died during clashes as protesters stormed the U.S. Embassy compound, climbing over walls and breaking a locked gate (WSJ, September 16, 2018).

Маълумки, бирон киши ҳибсга олинганида қонунга биноан уни ҳимоя қиладиган адвокат ёлланиши керак. Шу боис, келтирилган парчаларнинг биринчисида “arrested” элементининг мавжудлиги кейинги қисмда “attorney” бирлигининг пайдо бўлишини тақозо этмоқда. Худди шунингдек, зўровонлик содир бўлганида вайронагарчилик ва ўлимга йўл қўйилиши табиийдир. Демак, иккинчи парчадаги “violence”, “clashes” ва “died”

бирликларининг ассоциатив боғлиқлиги ҳам кутилган ҳолдир.

Алқисса, лексик когезиянинг турли кўринишларда воқеланиши ҳеч қандай гумон туғдирмайди. Таҳлиллар гувоҳлик беришича, метонимиянинг “шакл - тушунча” боғламидаги модели лексик когезиянинг барча турларида устуворлик қилади. Аммо бу ҳолат формал боғланишнинг концептуал боғланишдан айри юзага келиши мумкинлиги ҳақидаги ғайримантикий хулосага олиб келмаслиги шарт.

2.3. Метонимиянинг грамматик когезияни шакллантиришдаги роли

Матндаги грамматик боғланишлар асосан рефент алоқаси, алмаштириш, эллипсис кўринишларга эга бўлади.

Референция ҳодисаси тилшунослик ва психологияда турли нуктаи назардан ўрганиб келинмоқда. Функционализм тарафдорлари ушбу ҳодисани “аллақачон семиотик кўриниш олган нарсa–воқеаларга ишора қилиш ҳаракати”, деб ҳисоблайдилар (Halliday, Matthiessen 1999: 530). Семиотик воқеланиш матнда мавжуд бўлганида “матн референцияси”, у матнда эслатилмасдан, балки воқеланиш имконияти мавжудлигида эса “вазиятли ва контекст референцияси” фарқланади. Ҳар иккала ҳолатда ҳам хабарнинг вазиятга мос келиши вазифаси бажарилади. Лекин “вазиятли референция” тил тизимини воқелик билан боғлайди ва матн тузилишида қарийб иштирок этмайди. Матн референцияси, аксинча, “узатилаётган хабарнинг матн тузилишида акс топишини таъминлайди” (Thompson 1999: 63).

Метонимия ҳодисасининг табиати ҳақидаги фикрлар турли–туман бўлишига қарамасдан, тадқиқотчилар унинг асосий вазифаси референция, яъни бирор нарсa–ҳодисага ишора қилиш, уни эслатиш эканлигини таъкидлашда яқдилдирлар (Lakoff 1987; Gibbs 1994; Nunberg 1995; Worren 2002). Дарҳақиқат, инсонлар, нарсалар, воқеа–ҳодисаларга ишора қилиш матннинг, шу жумладан, медиаматнлар мазмуний таркиб топишининг муҳим омилидир.

Матнда референция ҳодисасини юзага келтирувчи усуллардан бири анафора эканлиги ҳам маълум. Анафора ва катафора услубларига оид тадқиқотларда кўпинча ушбу услублар воқеланишида матндаги бирликлар, жумладан, артикль ва кўрсатиш олмошларининг ўрни ўрганилган (Reinhart 1983; Clark 1977; Киселев 2019). Метонимия лисоний ифода воситалари ва воқеликдаги нарсалар ўртасидаги боғлиқлиқни акс эттирувчи референция усули сифатида қаралади. Қуйидаги саҳифаларда метонимлар ва анафора ўртасидаги муносабатлар изоҳига тўхталмоқчимиз.

Ҳаммага таниш инглиз тили грамматикасига оид қўлланмаларда анафоранинг бевосита ва билвосита турлари ажратилади (Huddleston 1995: 274-284). Бевосита анафора анафорик бирлик ва унинг антицеденти ўртасидаги боғланиш тўғридан–тўғри бўлганида юзага келади. Бунда референция бирликлари сифатида кўпинча шахс, кўрсатиш ва қиёслаш олмошлари иштирок этади. Масалан, инглиз тилидаги *he, she, him, they* каби олмошлар ҳамда *this, that, these, those* каби демонстративлар ва *the* аниқ артикли худди шу вазифани бажаради. Ўхшашликка ишора қилувчи *Same, other, more* бирликлари эса билвосита референцияни ҳосил қилади.

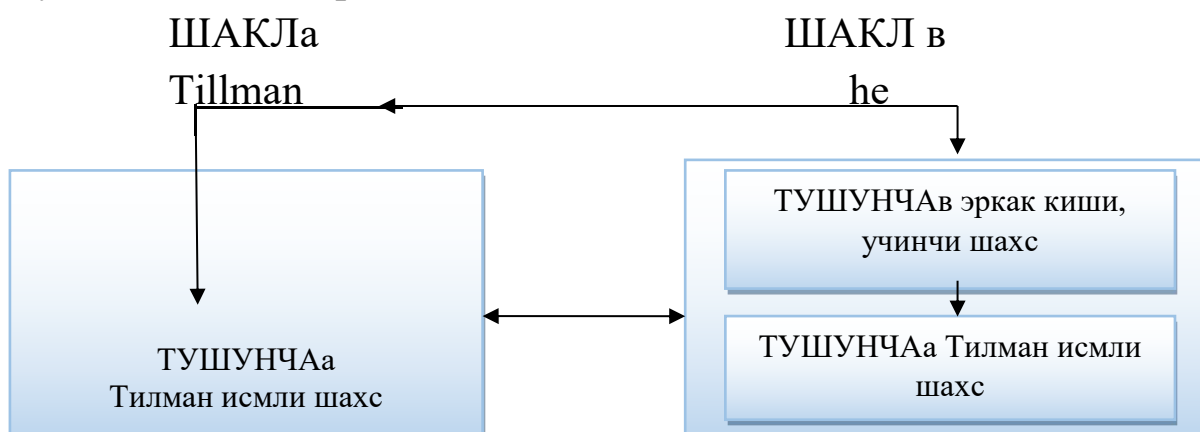
Масалан:

Tullman died last Sunday after a random attack at a house party. Investigators say he was stomped, kicked and punched to death (WP, November 13, 2018).

Ушбу гапда Tullman ва *he* бирликлари ўртасидаги боғлиқлик бевосита референция намунасидир. Инглиз тили ёзма нутқ нормасига кўра шахс номлари ва бошқа турдаги отлар матннинг бош қисмида турса, олмошлар эса кейинги қисмлардан ўрин олади. Келтирилган мисолда “Tullman” ва “*he*” элементларининг референти битта, яъни Tullman исмли шахс. Ушбу кореферентлик ҳодисаси когезия боғлами шаклланишига туртки бермоқда.

Бу турдаги метонимик муносабатлар юзага келишида (Al-Sharafī 2004) шахс олмоши бўлган “*he*” элементининг тавсифи

унинг антецеденти “Tullman” билан боғланади. Демак, “he ” шакли контекстда “Tullman” шакли ва шу исмли шахс билан муносабатга киришади. Бу муносабат шакллари ёки тушунчалари бўлишидан қатъий назар, ҳар иккаласида ҳам метонимик хусусиятга эгадир. Мазкур кўринишдаги метонимик муносабатни қуйидагича тасвирлаймиз:

2.9-расм. Келтирилган мисолдаги метонимик когезия

Чизмадаги бир томонга йўналтирилган стрелка ШАКЛ в элементининг антецедентга боғлиқ ҳолда англашинилишидан дарак беради. Чунки, “he” шакли Tullman шакли ўрнида қўлланмоқда ва иккала шакл ҳам тил тизими бирлигидир (Al-Sharafi 2004). Референция мақомини олган “he” бирлигининг матн тузилишидаги вазифаси унинг ўз антецеденти билан ягона бир концептуал майдонга кириши билан боғлиқ. Бошқача айтганда, “he” ифодалаётган учинчи шахс бирлик тушунчаси “Tullman” концептуал майдоннинг бир бўлагини ташкил қилмоқда.

Хабар мазмунидаги матнларда биринчи ва учинчи шахс кишилиқ олмошлари кўпинча кўчирма нутқда учрайди. Улар, шунингдек, грамматик когезия шаклланишига иштирок этади, зеро ўқувчилар сўзловчи (нутқ муаллифи) кам эканлигини билишга интиладилар. Қиёсланг:

But Representative Mike Goffman, Republican of Colorado, who is one of the Armed Service Committee, said: “I don’t have any

fascination with looking at gunshot wounds to face” (NYT, May 12, 2017).

Кўринадики, биринчи шахс кишилик олмоши “I” ва “Mike Goffman” атоқли оти ягона референтга эга.

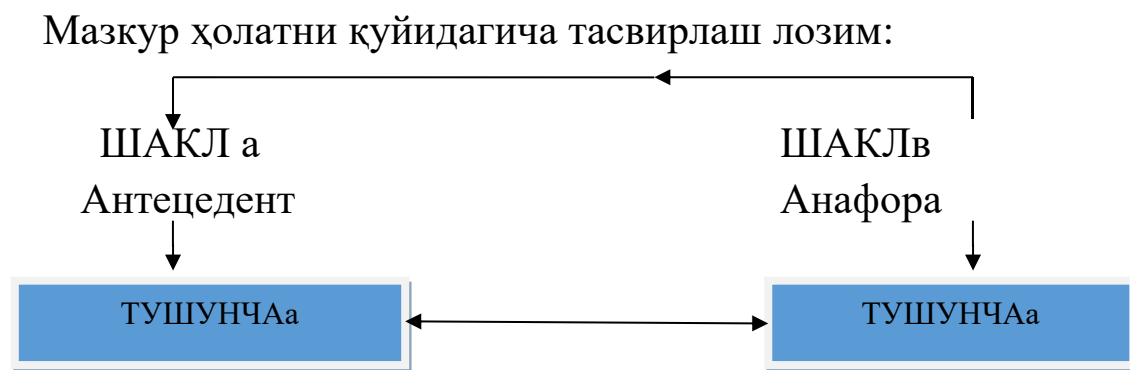
Кўрсаткич олмошларининг маъноси табиатан маълум контекстдаги бирор бир нарсга ишора қилишга хосланган. Р. Хиддлстоннинг қайдича, this ва that демонстративлари асосан воқеа–ҳодиса, вазият, ҳаракат кабиларга ишора қилади ҳамда анафорик ёки дейктик вазифаларни бажаради (Huddleston 1995: 296). Қуйидаги парчани таҳлил қилиб кўрамиз:

The objective of the meeting was to try and convince us not to participate in the demonstrations, and when we did, our punishment was the order to close our offices, “Mr. Helfi said. That doesn’t reflect Malikis speech about the right of the Iraqis to protest” (NYM, March 8, 2016).

Мазкур парчада that олмоши анафорик вазифани бажараётиб, олдин гапда баён қилинган воқеликка ишора қилмоқда. Кўрсатиш олмошига манба бўлаётган тушунчани антецедент ифодалаётган тушунчага асосланган ҳолда тиклаш мумкин. Яна бир мисолни қиёслаймиз:

The Central Intelligence agency is allowing members of the House and Senate Intelligence and Armed Services Committies to see photographs of Osama bin Laden’s corpse, a C.L.A. spokesman said Wednesday. Lawmakers will view the photos in a source room at the agency’s headquarters in Langley. Va., and cannot take copies of the photos with them (NYT, May 12, 2016).

Бу ерда икки марта қўлланаётган the photos элементи “photographs of Osama bin Laden’s corpse” тузилмаси билан референт боғлиқликка эга ва шунга биноан бир хил тушунчани воқелантирмоқда. Шунингдек, the photos тўлиқ шаклнинг ўрнини босиш қобилиятига эга. Ушбу хилдаги бевосита анафора воситасида юзага келадиган метономик когезиянинг пойдеворида ифодаланаётган тушунча умумийлиги туради.

2.10-расм. Бевосита анафоранинг метофорик воқеланиши

Илмий адабиётларда билвосита анафора ҳодисаси турли терминлар воситасида аталади: bridging (Clark 1977; Mastui 2000), associated anaphora (Hawkins 1978), inferables (Prince 1981), inferred entity (Ariel 1990), cross– reference (Huang 1999). Р. Квирк ва унинг ҳаммуалифлари яратишган *A University Grammar of English* дарслигида қайд этилишича, билвосита анафора юзага келишида анафорик элемент ва унинг антецеденти ўртасидаги алоқа имплицит ёки тағмаъноли кўринишга эга бўлади (Quirk, Greenbaum 1989: 157).

Қиёсланг:

Other Midwest states are engaged in similar battles and have set aside neighborliness for easy growth as they search for answers to rising unemployment in their still – struggling economies.

Though they may say other development efforts are designed to help them compete with the two coasts for companies, they often end up fighting over companies already in the region (NYT, April 8, 2017).

Tracey Guest, a spokesman for Simon and Schuster, said there was no announced first printing yet, but they “expect the first printing and initial e-book sales to be completely commensurate with the worldwide attention and interest that Schwarzenegger commands” (NYT, September 22, 2017).

Келтирилган матн парчаларининг биринчисида икки марта қўлланаётган *they* элементи “other Midwest states” бирикмаси билан

референт алоқасига киришмоқда. Лекин антецедент жонсиз ҳодисани атайди ва “жавобни излаш” (search for answers) ёки “бирор нарса дейиш” (may say) имкониятига эга эмас. Шу сабабли, антецедент бўлаги метономик кўчим натижаси сифатида қаралиши ва “states” бирлигини “мазкур штатларда яшовчи кишилар” рамзида англаш лозим бўлади.

Кейинги парчада қўлланилган they олмошининг бевосита антецеденти йўқ. Ушбу гапда “company” элементи шу компаниянинг аъзолари ўрнини олмоқда. Бундай метонимик кўчим жараёнида Simon and Schuster бирикмаси “Simon and schuster компаниясининг иштирокчилари, ишчилари” мазмунига эга бўлиб келмоқда. Оқибатда, they олмошининг анафорик манбаси “ишчилар” (operators) тушунчасидир.

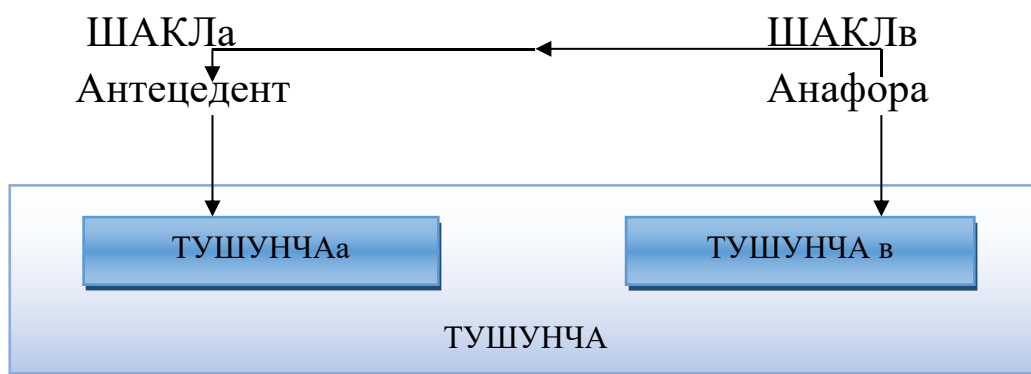
Шунга ўхшаш яна иккита ҳолатни таҳлил қилиб кўрамиз:

“The United States military has zero tolerance policy for sexual assault, and we will hold the perpetrators appropriately accountable”, he said (CNN, January 19, 2019);

The crime reports say that one reason for the Yard’s failure is that, when the Yard tried to stop corruption, seving officers tipped them off so they could evade detection (The Guardian, June 8, 2017).

Биринчи ҳолатда “the perpetrators” бирлиги “the perpetrators of sexual assault in the U.S. military” тузилмасига ишора қилмоқда, чунки жинсий зўровонлик билан боғлиқ жиноят олдин эслатилган эди. Бизнинг олам ҳақидаги билимимиз жиноят қонунни бузувчилар томонидан содир қилиниши ҳақида маълумот беради. Худди шу аснода, кейинги парчадаги “them” ва “they” бирликларининг антецеденти тағмаъноли ифодаланган: “(people involved) in corruption”.

Анафоранинг билвосита метономик ифодаланиши моделини қуйидагича тасаввур қилиш тавсия қилинади:

2.11-расм. Билвосита анафоранинг метонимик воқеланиши

Чизмадан кўринадики, анафора ишора қилинаётган тушунча антецендент кирадиган концептуал майдоннинг алоҳида бўлагини ташкил қилади. Анафора ва унинг антеденти ягона бир тушунчани ифодалайди. Шунинг билан биргаликда, анафорик олмош метонимия манбаси билан род ва сон кўрсаткичларида мослашади.

Хуллас, “шакл шакл ўрнида” ва “тушуна тушуна ўрнида” моделлари кўламида ҳосил бўладиган метонимия боғламлари матн когезиясини шакллантирувчи воситалардандир. Формал жиҳатдан қараганда, анафора ва унинг антеденти, олмош ёки от ёрдамида ифодаланишидан қатъий назар, лисоний шакллар қаторига киради. Концептуал жиҳатдан, эса, ушбу, шакллар ягона бир тушунчани воқелантиради.

2.3.1. Субституция метонимик когезияни шакллантирувчи восита сифатида

Тил соҳиблари одатда олдин қўлланган тўлиқ таркибли тузилма ўрнига бошқа кўринишдаги вариантни маъқул кўрадилар. Бир элемент ўрнига бошқасининг қўлланиши оддий такрорнинг олдини олиш билан бир қаторда, матн қисмлари ўртасидаги шаклий боғлиқликни таъминлайди. Метонимия табиатан ўрин алмаштириш ҳодисаси эканлигини эътиборга оладиган бўлсак, субституция

усулининг когезия восиатси сифатида метономик муносабатни ҳосил қилиши равшан.

Инглиз тилида субституциянинг “one”, “ones”, “the some” унсурлари воситасида бажариладиган отли ҳамда “do” элементи иштирокидаги феълли турлари фарқланади. Бундан ташқари, “so” олмоши ва “not” равиши ҳам субституция воситаси бўла олади (Reinhart 1983: 97). Тадқиқотимизнинг ушбу қисмида “one / ones” элементлари воситасида юзага келадиган субституция ҳолатларини кўриб чиқамиз. Қиёсланг:

They way avert a future debit crisis, but, but won't solve this one (NYT, October 2, 2018);

“I think this is part of a longer-term trend”, said Peter Lang, a political scientist at Chicago University. “Over the last five or six years, this administration has become much more sensitive about social stability than the previous one. Some measures might be temporary, but most of them will be long term” (WSJ, April 11, 2017).

Келтирилган матн парчаларида “one” бирлиги “debt crisis” ва “administration” элементлари ўрнида қўлланмоқда. Формал жиҳатдан қараганда бир шакл иккинчисининг ўрнини алмаштирсанда, лекин субститутнинг референти аттецедентникини тўлиғича такрорлаши шарт эмас. Бошқача айтганда, “one” антецедентнинг грамматик ва семантик муқобили бўлиши референтлар турли бўлишига ҳалақит бермайди (Quirk, et al. 1985: 803). Жумладан, мисолларнинг биринчисида “one” “debt crisis” элементи ўрнида қўлланмоқда, бироқ “a future debt crisis” тузилмаси ҳар қандай қарздорлик ҳолатини англатади, мазкур контекстда эса “one” бирлигининг қўлланишида “маълум бир қарздорлик” назарга тутилмоқда.

Кейинги мисолда “administration” ўрнини олаётган “one” элементининг референти бир хил эмас. Аниқроқ айтганда, “administration” бирлигининг референти ҳозирги АҚШ ҳукумати, “one” бирлиги эса эски ҳукуматни англатмоқда. Демак, субституция усули қўлланишида метономик муносабат асосан

“шакл шакл ўрнида” қолипида кечади. Субститут ва антецедентнинг бир хил концептуал асосга эга бўлиши ҳолати фақат айрим контекстлардагина кузатилади.

Айтилганидек, “do” бирлиги воситасида бажариладиган субституцияга мисол келтирамиз:

Greek public debt continues to mount, and so does the pressure on the government to find more revenue and make more cuts (NYT, October 2, 2018);

French Foreign Minister told high – level representatives here that Maj. Gen. ManafTlas, a longtime member of Assad’s inner circle, had fled Damascus. In a news conference later Friday, Trump seized the moment to encourage others close to Assad to do the same (WP, July 6, 2017).

Биринчи гапда фаоллашган “so + do + subject” конструкциясини унинг антецеденти билан боғлиқ ҳолда англаш мумкин. Бу ерда “so does the pressure on the government” тузилмаси “ҳукуматга ўтказилаётган босим ўсиб бормокда” мазмунини беради, “so does” шакли “continues to mount” шакли билан боғланиб, улар умумий бир тушунчани ифодалайди. Шунингдек, кейинги мисолда “to do the same” ибораси “to flee Damascus” иборасининг ўрнини босади ва бунда субститут ва антецедентлар турли шаклларга эга бўлсалар-да, лекин ягона тушунчага ишора қилади.

Инглиз тилида “so” ва “not” элементлари ҳолат, ишонч ва эмоционал ҳолатларни ифодаловчи гаплар ўрнида қўлланиши мумкин. Қиёсланг:

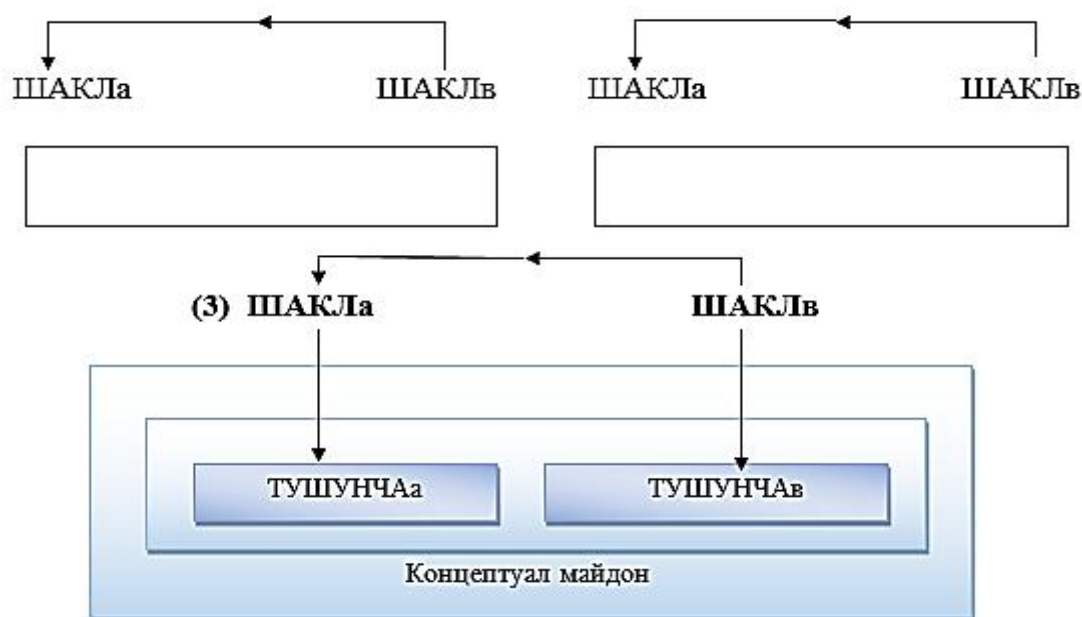
“It was an individual act, which could have various reasons or motives, but it does not mean at all that the security situation is bad in the province, said the governor of Faryab Province, Abdul Haq Shafaq. He said the American trainers had good relations with the border police battalion”. It’s early to say if the shooting had links with the Holy Koran burning or not (NYT, April 4, 2017).

Like Mr. Comey, Mr. Fitzgerald now has the public identity of a Republican political appointee. Moreover, his demonstrated willingness

to challenge the white House could give it's current occupants pause, though they would say in public (NYT, May 1, 2017).

Мисолларнинг дастлабкисида “not”элементи “the shooting did not have links with the Holy Koran burning” гапининг ўрнида келаётган бўлса, кейингисида “so” бирлигининг вазифаси тўлиқ нутқий тузилма бўлган “his demonstrated willingness to challenge the white House could give it's current occupants pause” гапининг такрорига йўл қўймаслик ва унинг ўрнини эгаллашдан иборатдир. Бу тусдаги ўрин алмашинув амаллари матнининг мазмунини сақлаб қолиш билан биргаликда, хабар баёнининг қисқа бўлишини таъминлашдан иборат.

Субституциянинг вазифаси анафораникига ўхшаш, зотан уларнинг ҳар иккаласи ҳам матнда аввал эслатилган референтга ишора қилади. Ўрин алмаштириш асосида юзага келадиган метонимик муносабатларнинг учта турини чизмаларда қуйидагича тасвирлаш мумкин.

2.12-расм. Субституция турлари метонимик муносабатлари

Мазкур чизмаларнинг учаласида ҳам ШАКЛ а антецендент ШАКЛ в

ўрнини олмоқда, аммо биринчи чизмада антецедент ва субститут бир хил тушунчани ифода қилса, иккинчи ва учинчисида ушбу бирликлар ўртасидаги муносабат фақат уларнинг умумий концептуал майдонга қарамлилигида намоён бўлади.

Демак, ўрин алмаштириш усули фаоллигида ҳосил бўладиган грамматик когезия асосида метономик муносабат туради. Бунда субституция ва антецедентнинг матн когезиясидаги иштироки улар ифодаляётган тушунчаларнинг муқобиллашувини тақозо этади.

2.3.2. Эллипсис воситасида шаклланадиган метонимик когезия

Метонимик когезиянинг яна бир грамматик воситаларидан бўлган эллипсис ҳодисаси нутқий тузилмани тўлиқ такрорлашдан сақланиш ҳаракати намунасидир. Эллипсис “айтилмасдан қолган фикр” бўлиб, бироқ ушбу фикр тағмаёнода имплицит тарзда англашинилади (Halliday, Hasan 1976: 142). Худди субституцияда бўлганидек, эллипсис ҳам уч турга бўлинади: от эллипсиси, феъл эллипсиси ва гап эллипсиси.

Қуйидаги мисолларни таҳлил қилиб кўрамиз.

Japan’s Meltdown and the Global Economy’s (NYT, March 18, 2018).

To test the relationship of laughter of this sort to pain resistance, he did a series of six experiments. In five, participants watched excerpts of comedy videos, neutral videos or videos meant to promote good feeling, but not laughter (NYT, September 13, 2018).

“We left school with a mountain of debt”, said he. “Michelle, I know had at least \$ 60.000, I had at least \$ 60.000. So, when we got together, we had a lot of loans no pay” (NYT, April 11, 2018).

Келтирилган мисоллардан биринчиси эълон қилинган мақоланинг сарлавҳаси бўлиб, у иккита отли бирикмадан иборат. Ушбу бирикмалардан иккинчиси “global economy’s meltdown” иборасининг эллипсис шаклидир. Иборанинг қисқаришига “Meltdown” бирлигининг олдин эслатилгани туртки бермоқда. Уларнинг ифода планида номувофиклик мавжудлиги аниқ кўриниб

турибди: “meltdown” Япония ядровий тизимидаги ҳолатга ишора қилса, унинг тушириб қолдирилган варианты эса ядро реакторида юзага келадиган эриш вазиятидек кескин ҳолатни ифодалайди.

Кейинги мисолдаги “five” ва “experiment number five” (бешинчи тажриба) маъносини тағмаъноли ифодаламоқда. Маълумки, эллиптик шаклларнинг маъносини англаш учун ўқувчи матндаги тўлиқ шаклни топиши лозим. А. Барселонанинг фикрича сонлар иштирокидаги бирикмаларда сон миқдордан кўра кўпроқ нарса–ҳодисалар тартибига ишора қилади (Barcelona 2005). Шунга биноан, таҳлил қилинаётган гапдаги “five” аслида “the fifth experiment” кўринишини олиши керак. Бу йўсинда ҳосил бўладиган метонимияни А.Барселонага эргашган ҳолда “тартиб сон ўрнига санок сони” моделидаги метонимлар қаторига киритамиз. Бундай метонимик тузилмаларда санок сони бутун бир тузилма ўрнини олиш хусусиятига эгадир.

Учинчи мисолда \$ 60.000 элементи \$ 60.000 of debt ибораси ўрнида қўлланмоқда. Отли бирикманинг от қисми тушириб қолдирилганида тўлиқ бирикма ўрнига унинг алоҳида бир қисми қўлланади ва “қисм яхлит ўрнида” моделидаги метонимия воқеланади.

Феъл эллипсиси юзага келганида ҳам бирикманинг бир қисми тушириб қолдирилади:

A Palestinian attacker wounded seven Israel, one critically, near a Tel Aviv night club early Monday, hitting a police checkpoint with a stolen taxi and then stabbing others, police said (NYT, August 29, 2017).

Бу ҳолатда “one” бирлиги “one Israel” бирикмасининг қисқарган шаклидир. Бундай қўлланиш асосида “қисм яхлит ўрнида” метонимик кўчими турибди. Бундан ташқари, “one” ва “critically” узвлари ўртасида ҳам эллипсис муносабати мавжудлиги кузатилади ва бу “бўшлиқ”ни олдинги “a Palestinian attacker wounded seven Israels” тузилмасига таянган ҳолда тўлдириш талаб қилинади. Натижада, “one critically” шакли “one Israeli was wounded critically кўринишидаги предикатив тузилмага айланади.

Тўлиқ шакл ўрнига унинг бир қисмининг фаоллашуви, одатда, ўқувчининг диққатини янги ахборотга жалб қилиш хизматини ўтайди.

Биз таҳлил қилган материалда гап эллипсиси намуналари жуда кам учради. Бундай ҳолат субституция ва эллипсис асосида юзага келадиган матн когезиясининг расмий мулоқот вазиятида кам қўлланишидан дарак беради. Афтидан, ушбу турдаги когезия воситалари оғзаки нутқ ёки норасмий мулоқот муҳитида кўпроқ фаол бўлса керак.

Ҳарҳолда, оммавий ахборот воситаларида эълон қилинаётган хабарларнинг сарлавҳалари кўпинча эллипсис шаклида бўлишини унутмаслик лозим. Бироқ ҳар қандай эллиптик шакл ҳам матн когезияси вазифасини бажаравермайди. Бундай вазифа бажарилишининг иккита шарти мавжуд, яъни эллипсис матнда фаоллашаётган муносабатлар билан алоқадор бўлиши ва когезияга мойиллик кўрсатиши талаб қилинади. Р. Квирк ва унинг ҳаммуаллифларнинг тушунтиришича, эллипсиснинг тўлиқ шаклини матндан келиб чиқиб тиклаш имконияти мавжуд бўлсагина у когезия воситаси ролини бажаришга қодир (Qurk, et al. 1985).

Иккинчи боб бўйича хулосалар

1. Метонимиянинг биз кўриб чиққан “шакл–тушунча” муносабати фаоллашадиган модели учта онтологик воқеликдан

иккитасини ўзида акс эттиради: булар шакл ва тушунчалар воқелиги бўлиб, реал ҳодисалар биров бўлса—да четда қолади. Чунки сўз, гап ва ҳатто матнлар воқелик билан тўғридан—тўғри боғланмасдан, балки бизнинг ушбу воқелик ҳақидаги тасаввуримизни намоён қилади. Шу сабаб, тил борасида мулоҳаза юритилганида шакл ва тушунча муносабати олдинги ўринга чиқади. Олиб борилган таҳлилдан равшанлашадики, иккита лисоний бирликнинг бирикиши қуйидаги шартлардан бири бажарилишини талаб қилади:

- 1) уларнинг шакли бир хил бўлиши керак;
- 2) улар ягона бир тушунчага ишора қилади;
- 3) улар ягона бир концептуал майдонда турган тушунчаларга ишора қилиши лозим.

2. Такрор лексик когезиянинг алоҳида тури бўлиб, унда мавжуд “шакл— тушунча” муносабати ёки шакл ажралган ҳолда такрорланиши мумкин. Буларнинг ҳар иккаласида ҳам матн когезияси шаклланади. Такрорланаётган лисоний шакллар антецедент ифодалаган тушунчани воқеалантирса, ушбу жуфтлик воситасида юзага келадиган когезия тугуни мустаҳкамланади. Аммо такрорланаётган бирликларнинг референти мос келмаганида ҳам когезия боғлами ҳосил бўлиши ҳолатлари кузатилади.

3. Синоним бирликлар ягона бир тушунчага ишора қилишади. Шунинг учун ҳатто семантик яқдилликка эга бўлмаган синонимлар ҳам когезия боғламини ҳосил қилиши кутилади. Антонимик бирликлар бир—бирига қарама—қарши тушунчаларни ифодалашига қарамасдан, ягона концептуал майдондан жой олади. Бири иккинчисига қарама—қарши қўйилаётган тушунчалар концептуал умумийликка эга эканлиги боис, улардан бири референция ўрнида туради ва бошқасига фикран ишора қилади.

4. Гипоним ва унинг манбаси “қисм — яхлит” муносабатини намоён қилади ва бунда гипоним ишора қилаётган тушунча манба ифодалаётган тушунчанинг алоҳида қисмига айланади. Гипоним воситасида шакллантирилаётган когезия икки кўринишда

воқеланади. Биринчисида гипоним ва унинг манбасининг когезия боғламини ҳосил қилиши улар ифодаланаётган тушунчаларнинг бири иккинчисини қамраб олиши билан боғлиқ. Иккинчисида, гипоним ва унинг манбаси ишора қилаётган тушунча “яхлит–қисм” муносабатида туриши уларнинг бирига иккинчисининг ўрнини олиш имконини беради. Бу тарздаги муносабатда ягона бир тушунча фаоллашиб, матн когезиясига ҳисса қўшади.

5. Метоним воситасида ҳосил бўлган когезия гипоним қўлланишидаги когезияга жуда яқин туради. Мероним ва унинг жуфти ишора қиладиган тушунча ҳам “қисм–яхлит” муносабатини акс эттиради. Мероним иштирокидаги когезия икки турга эга: мероним ва унинг манбаси ишора қилаётган тушунчалар ўзаро мутаносиблашади ёки улар ягона бир тушунчани ифодалайдилар.

6. Ягона бир концептуал майдон бирликлари матнда турли усулларда ўзаро мослашув ва когезия тугунларини ҳосил қилиш имкониятига эга. Бундай муносабатлар лисоний ва концептуал қатламларда бир хилда юзага келади.

7. Олмошлар, субституциялар ва ҳатто тузилмаларнинг матндаги антецедентлари билан муносабати метонимик хусусиятга эга. Ушбу семантик жиҳатдан тўйинмаган шакллар матннинг олдинги қисмида эслатилган яхлит шакл ўрнида қўлланилади. “Шакл ўрнига шакл” ва “тушунча ўрнига тушунча” моделида ҳосил бўладиган метонимик кўчимлар когезиянинг грамматик турини воқелантиришда иштирок этади.

ХУЛОСА

Ушбу тадқиқотда қўзланган асосий мақсад метонимиянинг моҳияти фақат бадий матнда стилистик фигура хизматини ўташи билан чекланиб қолмасдан, балки унинг ҳар қандай турдаги матнда учрайдиган ва нутқий тузилмаларнинг когнитив–дискурсив тузилишини таъминлайдиган ҳодиса эканлигини исботлашдан иборат эди. Шу йўналишда олиб борилган таҳлиллар асосида қуйидаги хулосаларга эришилди.

1. Медиаматнлар таркибида когезия боғланишларини шакллантиришда метонимиянинг роли алоҳида. Когезияни таъминлаш вазифасини ўтайдиган бирликларни метонимик табиати иккита алоҳида луғавий бирликнинг шакллан ўхшашлиги, ягона бир тушунчани ифодалаши ва ифодаланаётган тушунчаларнинг умумий концептуал майдон доирасида бирикуви билан белгиланади.

2. Шакл–тушунча муносабатида ҳосил бўладиган метонимик кўчимнинг бир тури луғавий такрор бўлиб, ушбу ҳодиса икки кўринишда фаоллашади. Шакл ва тушунча муносабати тўлиқ такрорланганида лисоний бирлик тушунчанинг олдинги ҳолатига ишора қилади ва манба ҳамда метонимик ҳосила ўртасидаги когезия алоқаси мустаҳкамланади. Такрорланаётган шакл бошқа референтга ишора қилаётганида ҳам когезия боғлами ҳосил бўлиши кузатилади.

3. Синонимик жуфтликлар ягона бир тушунчани ифодалаши боис, когезия боғламларини шакллантиради. Антонимлар эса алоҳида бир концептуал майдон доирасида ўзаро қарама-қарши турадиган тушунчаларга ишора қилади. Бундай муносабатдаги тушунчалардан бири бошқаси билан алоқада бўлган референт сифатида қўлланилганида когезияни шакллантириш имконияти вужудга келади.

4. Гипоним ва меронимлар ишора қиладиган тушунча асосий бўлак ифодаладиган тушунчанинг бир қисмидир. Шу боис, улар ифодаладиган когезия боғлами яхлит — қисм муносабатида шаклланади ва бунда улардан бири иккинчисининг ўрнини босади. Шу тарзда маълум контекстларда гипоним ва асосий бўлак ягона бир тушунчани ифодалаётиб, матн когезиясини таъминлайди.

5. Маълум бир контекстда ўзаро ўрин алмашаётган бирликларнинг когезия боғламини яратиш имконияти уларнинг ягона бир концептуал майдонда ўзаро алоқадорлиги билан боғлиқ. Турли нутқий бирикмаларда ёнма-ён турадиган бирликлар лисонийдан кўра кўпроқ концептуал сатҳдаги муносабатлар кўламида ўзаро алоқага киришадилар.

6. Олмошлар ва бошқа ўрин алмаштириш қувватига эга бирликларнинг антицедент билан муносабати метономик хусусиятга эга. Семантик жиҳатдан заифлашган шакллар тўлиқ маъноли шакл ўрнини олиши мумкин. Оқибатда, шакл-шакл ўрнига ва тушунча-тушунча ўрнига моделида ҳосил бўлган метонимлар грамматик когезия воситасига айланади. Олмош ва бошқа дейктик бирликлар қўлланишида бир шаклнинг иккинчиси ўрнида қўлланиши кузатилади. Концептуал нуқтаи назардан қаралганда эса, мазкур шакллар ягона бир тушунчани воқелантираётгани аён бўлади.

7. Ушбу тадқиқотда метономик муносабатлар шаклланишининг сабаб-оқибат ва ёнма-ёнлик тамойилларига асосланган ҳолда метонимлар “яхлит-қисм” ва “сабаб — оқибат” турларига ажратилди. Иккала турдаги метонимларнинг медиаматнларда бажарадиган вазифалари ўзаро фарқ қилади.

8. Медиаматнлар табиатан метонимик хусусиятга эга, чунки матнда ифодаланаётган хабар воқелик ёки концептуал оламнинг фақат бир қисмини акс эттиради. Оммавий ахборот воситалари учун мақола тайёрлаётган мухбир кечган воқеанинг энг муҳим жиҳатларини ёритиш орқали ушбу воқеа ҳақида яхлит тасаввур уйғотишга ҳаракат қилади. Тайёрланган матн ва яхлит воқелик

ўртасидаги боғлиқлик “қисм яхлит ўрнида” кўринишидаги метонимик муносабатни ҳосил қилади. Ушбу ҳолатда эълон қилинган матн билан танишаётган ўқувчида воқеа ҳақида яхлит тасаввур туғилиши кузатилади.

9. Матнда мавжуд бўлган сабаб-оқибат муносабатларининг метонимик асосга эга бўлиши матнни коммуникатив мақсадга ҳозиржавоб тузилма сифатида тасвирлаш имконини беради. Чунки, медиаматнда баён қилинаётган ҳар бир ҳолат ёки воқеа бошқа бир воқеанинг натижаси бўлиши аниқ. Сабаб ва оқибат шу қадар бири-бирига боғлиқки, ҳатто улар воқелик концептуаллашуви шароитида кўпинча қоришиб кетади. Бундай яқинлик матн таркибидаги “яхлит-қисм” ва “сабаб-оқибат” муносабатларини фарқлашни қийинлаштиради. Аммо бу маълум бир матнда сабаб ва оқибатнинг бир пайтнинг ўзида мавжуд бўлиши шарт деган хулосага олиб келмайди, зотан сабаб ва оқибатнинг ўзаро боғлиқлиги имплицит тарзда намоён бўлади. Натижада, “сабаб-оқибат” муносабати доирасида шаклланган метонимларда баъзан сабаб ёки оқибат қисмлари тағмаёноли ифода кўринишини олади.

10. Мазкур диссертацияда метонимларнинг медиаматнлар тузилишида тутган ўрни ўрганилди. Аммо ишда қўлланилган тадқиқ усуллари бошқа жанрга оид матнлар таҳлиliga жорий қилиш мумкин. Айни пайтда, метонимиянинг лисоний маданиятга хос ҳодиса эканлигини инобатга олган ҳолда, ушбу ҳодисанинг турли тилларда битилган матнларда бажарадиган вазифаларини аниқлаш мақсадида тиллараро чоғиштира тадқиқотлар олиб боришнинг муҳимлигини қайд этиш лозим.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Al – Sharafi A.G. Textual Metonymy: A Semiotic Approach. – New York: Palgrave Macmillan, 2004. – 276 p.
2. Al-Shabob O.S. Organizational and textual Structuring of Radio News Discourse in English and Arabic. Aston University, 1988. – 228 p.
3. Ariel M. The function of accessibility in a theory of grammar // Journal of Pragmatics, 1991. Vol. 16. – P. 443-463.
4. Barcelona A. Metonymy in cognitive linguistics: An analysis and a few modes proposals//Motivation in language: Studies in honor of Gunter Radden. -Amsterdam, 2003. – P.223-255.
5. Barcelona A. The cognitive theory of metaphor and metonymy\\ Metaphor and Metonymy at the Crossroads: A Cognitive Perspective. - Berlin: Mouton de Gruyter, 2000. –122 p.
6. Barcelona A. The multilevel operation of metonymy in grammar and discourse, with particular attention to metonymic chains // Cognitive Linguistics: Internal Dynamics. – Berlin, 2005. – P. 313-352.
7. Barcelona A. The role of metonymy in meaning construction at discourse level // Aspects of meaning Construction. -Amsterdam: John Benjamins, – 2007. – P.51-69.
8. Barnden J.A. Metaphor and Metonymy: making their connections more slippery // Cognitive Linguistics, 2010.vol. 21(1). – P. 1-34.
9. Beaugrande R., Dressler W. Introduction to Text Linguistics. – London: Longman, 1981. – 48 p.
10. Berdar M. Topic – continuity, metonymy and locative adverbials: a cognitive – functional account // Suvremena Lingvistika, 2007. vol. 63. – P. 13-29.
11. Bhatia V.K. Worlds of Written Discourse. –N-Y.: Continuum 2004. –49 p.
- 12.Bierwia czonck B. On formal metonymy // Perspectives on Metonymy. – Frankfurt / Min, 2007. – P. 43-67.

13. Bieweaczonck B. On formal metonymy // Perspectives in metonymy. – Frankfurt / Main: Peter Lag, 2007. – P. 43-67.
14. Brdar M., Brdar Szabo R. The (non) metanomic use of place names in English, German, and Croatian // Metaphor and Metonymy in Grammar. – Amsterdam: John Benjamins Publ. Comp, 2009. – P. 241-266.
15. Brdar M., Brdar-Szabo R. The (non)metonymic use of place names in English, Croatian and Hungarian//Metonymy and Pragmatic Inferencing. -Amsterdam: John Benjamin's 2009. –P. 229-258.
16. Bredin H. Metonymy//Poetics Today, 1984. Vol. 5(1). – P. 45-58.
17. Brown G., Yule G. Discourse analysis. - Cambridge:Cambridge University Press, 1983. –96 p.
18. Brown G., Yule G. Discourse analysis. –Cambridge: Cup, 1983. –67 p.
19. Chatman S. Story and Discourse: Narrative structure in Fiction and Film. – London: Cornell University Press, 1978. –69 p.
20. Clark H. Bridging // Thinking: Readings in Cognitive Science. – Cambridge: CUP, 1977. – P. 411-420.
21. Cotter G. Discourse and media// The Handbook of Discourse analysis. –Oxford: Blackwell, 2001. – P. 416-436.
22. Crystal D. A Dictionary of Linguistics and Phonetics. - L. : Blackwell, 2008. – 529 p.
23. Croft W The role of domains in the interpretation of metaphors and metonymies//Cognitive linguistics, 1993.vol.4. – P. 335-370.
24. Dijk T.A. van. Discourse semantics and ideology // Discourse and Society, 1995.vol.6 (2). – P. 243-289.
25. Dijk T.A. van. News as Discourse. –Hillsdale: Erlbanm, 1988. –75 p.
26. Dijk T.A.van. Discourse in Social Interaction. -L.: Sage, 1997. –102 p.
27. Dik S.C. The theory of Functional Grammar.P.1.-Dord-Techt: For is Publication, 1989. – 68 p.

28. Dirren R. Metonymy and metaphor: different mental strategies of conceptualization // *Metaphor and Metonymy*. Berlin: de Gruyter, 2002. – P. 75-111.

29. Dirven R. Conversion as a conceptual metonymy of event schemata // *Metonymy in language and thought*. – Amsterdam: John Benjamins Publ. Comp, 1999. – P. 275-287.

30. Dirven R., Poring's R. Metaphor and Metonymy in Comparison and Contrast. – Berlin: Mouton, 2003. –78 p.

31. Fauconnier G., Turner M. The Way We Think: Conceptual Blending. New York: Basic Books, 2002. – 49 p.

32. Fowler G. Language in the News: Discourse and Ideology in Press. –L.: Routledge, 1991. –103 p.

33. Francis G. Thematic selection and distribution in written discourse// *Word*, 1989.vol. 40. – P. 201-221.

34. Gibbs R. Figurative thought and language // *Handbook of psycholinguistics*. - San Diego: Academic Press, 1994. – P. 411-466.

35. Gibbs R.W. The Points of Mind: Figurative Thought, Language and Understanding. -Cambridge: CUP, 1994. –54 p.

36. Givon T. The grammar of referential context as a mental processing// *Linguistics*, 1992. Vol.30. – P. 5-56.

37. Goe J.P. Social linguistics and Literacies: Ideology in Discourse. -L.: Taylor and Francies, 1996. –44 p.

38. Goldberg A. Constructions: A new approach to language// *Trends in Cognitive Sciences*, 2003. Vol. 7(5). – P. 219-224.

39. Goutsos D. Modeling Discourse Topic: Sequential Relations and Strategies in Expository Text. – Norwood: Ablex, 1997. – 114 p.

40. Grimes J. The thread of Discourse. –The Hague: Manton, 1975. – 120 p.

41. Halliday M.A.K., Mattheissen C.M. Constructing Experience through Meaning: A Language – based Approach to Cognition. – London: Continium, 1999. –98 p.

42. Halliday M.A.K., Mattheissen C.M. An Introduction to Functional Grammar. – London: Edward Arnold, 2004. – 114 p.

43. Halliday M.N.A., Hasan R. Cohesion in English. -L.: Longman, 1976. –49 p.
44. Hasan R. Coherence and cohesive harmony // Understanding reading comprehension. Delaware: International Reading Association, 1984. – P. 181-219.
45. Hilpert M. Chained metonomies // Experimental and Empirical Methods in Cognitive Research. – Stanford: CSLI Publications, 2006. – P. 1-12.
46. Hoey M. Textual Interaction: An Introduction to Written Discourse Analysis. – L.: Routledge, 2001. –109 p.
47. Holliday M.A.K. An Introduction to Functional Grammar. - L. : Edward Arnold, 1994. –115 p.
48. Holy M.P. Pattern of Lexis in Text. – Oxford: Oxford University Press, 1991. – 65 p.
49. Huang Y. The Pragmatics of anaphora. - Cambridge:Cambridge University Press, 1994. –103 p.
50. Huddleston R. Introduction to the Grammar of English. – Cambridge: CUP, 1995. – 483 p.
51. Jacobson R. The metaphoric and metonymic roles. Metaphor and metonymy in Comparison. -N.Y. Monton de Gruyter, 2003. – P. 41-48.
52. Jacobson R. The metaphoric unit in and Comparison and Contrast. – Berlin: Mouton de Gruyter, 2003. – P. 41-48.
53. Koch P. Frame and contiguity // Metanomy in language and thought. – Amsterdam, 1999. – P. 139-167.
54. Kornetzki A. Contrastive analysis of News Text Types in Russian, British and American Business Online and Print Media. -Berlin: Frank and Timme, 2012. –112 p.
55. Kovecses Z. Metaphor: A Practical Introduction. – Oxford: Oxford University Press, 2002. –160 p.
56. Lakoff G. Women, Fire and Dangerous Things. – Chicago: The University of Chicago Press, 1987. –132 p.

57. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We live by. -Chicago: University of Chicago Press, 1980. –163 p.
58. Lakoff G., Turner M. More than Cool Reason: A field Guid to poetic metaphor. – Chicago, 1989. –145 p.
59. Langacker R. Active zones//Proceedings of the Annual Meeting of the Berkeley Linguistic Society, 1984.vol.10. – P.172-188.
60. Langacker R. Cognitive Grammar. A basic introduction. - Oxford: Oxford University Press, 2008. – 562 p.
61. Langacker R. Metonymy in Grammar\ \ Journal of Foreign Languages, 2004.vol.4. – P.2-24.
62. Langacker R. Reference – point Contruction // Cognitive Linguistics, 1993. Vol. 1. – P. 1-38.
63. Lyons J. Linguistic Semantics: An Introduction. – Cambridge: CUP, 1995. – 68 p.
64. Martin J.R. English Text: System and Structure. –Amsterdam: John Benjamins, 1992. –142 p.
65. Mastui T. Bridging and Relevance. – Amsterdam: John Benjamins Publ. Comp, 2000. –99 p.
66. Nikiforidou K. Nominalizations, metonymy, and lexicographic practice // Issue in Cognitive Linguistics. - Berlin: Monton de Gruyter, 1999. – P.141-163.
67. Nunberg G. Transfer of Meanings // Journal of Semantics, 1995. vol. 12. – P. 109-132.
68. Nuyts J. Brothers in arms? On the relatican between Cognifive and Functional Linguistics// Cognitive Linguistics, Internal Dynamics and Interdisciplinary Interaction. -Berlin: Mouton de Gruyter, 2005. P. – 69-100.
69. Panther K. The role of conceptual metanomy in meaning construction // Cognitive linguistics: Internal Dynamics. – Berlin: Mouton de Gruyter, 2005. – P. 353-386.
70. Panther K., Thornburg L. A cognitive approach to inferencing in conversation // Journal of Pragmatics, vol. 30. – P. 755-769.

71. Panther K., Thornburg L. On the nature of conceptual metonymy// Metonymy and Pragmatic Inference - Amsterdam, 2003. – P.1-20.

72. Panther K., Thornburg L. The effect for cause metonymy in English Grammar // Metaphor and Metonymy at the Crossroads. – Berlin: Mouton de Gruyter, 2000. – P. 215-232.

73. Panther K., Thornburg L. The potentiality for actuality metonymy in English and Hungarian// Metonymy in Language and Thought. -Amsterdam: John Benjamins, 1999. –P.333-357.

74. Panther K.U., Radden G. Metonymy in Language and Thought. –Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 1999. –140 p.

75. Panther K.U., Thornburg L. Metonymy //The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics. –Oxford: Oxford Univ. Press, 2007. – P. 236-263.

76. Panther K.U., Thornburg L. Metonymy and Pragmatic Inferencing. –Amsterdam: John Benjamins, 2003. –170 p.

77. Panther K.U., Thornburg L., Barcelona A. Metonymy and Metaphor in Grammar. -Amsterdam: John Benjamins, 2009. –139 p.

78. Prince E. On the inferencing of indefinite this NP'S // Elements of Discourse Understanding. – Cambridge: CUP, 1981. – P. 231-250.

79. Quirk R. et al. A Comprehensive Grammar of the English Language. – London: Longman, 1995. – P. 21-30.

80. Quirk R. Greenbaum S. A University Grammar of English. - L. : Longman, 1989. – 484 p.

81. Radden G., Kovecses Z. Towards a theory of metonymy // Metonymy in language and thought. – Amsterdam: John Benjamins, 1999. – P. 17-59.

82. Reinhart T. Anaphora and semantic interpretation. – London: Croom Helm, 1983. – 283 p.

83. Ruiz de Mendoza I. The role of mappings and domains in understanding metonymy// Metaphor and Metonymy at the Crossroads: A Cognitive Perspective. –Berlin: Mouton de Gruyter, 2000. – P. 109-132.

84. Ruiz de Mendoza I., Otal C. Metonymy, Grammar and Communication. -Granada: Comares, 2002. –165 p.
85. Ruiz de Mendoza I.F. Metonymy and the grammar // Language to Communication, 2001. Vol. 21. – P. 321-357.
86. Ruiz de Mendoza L., Campo L. Metonymy, Grammar and Communication. –Granada: Editorial Comaras, 2002. –92 p.
87. Seto K. Distinguishing Metonymy from Synecdote // Metonymy in language and Thought – Amsterdam: Benjamins Publishing Company, 1999. – P. 91-120.
88. Stallard D. Two kinds of metonymy// Proceedings of the 31st Annual meeting of the Association for Computational Linguistics. - Columbus: Ohio Univ.Press, 1993. – P. 87-94.
89. Steen G. Metonymy // Routledge Encyclopedia of Narrative Theory. – London: Routledge, 2005. – P. 193-194.
90. Steen G. Understanding metonymy in Literature. -L.: Longman, 1994.
91. Taylor J.P. Linguistic Categorization: Prototyps in Linguistic Theory. – Oxford: Oxford University Press, 1995. – 142 p.
92. Thompson G. Aspects of cohesion in monologue // Applied Linguistics, 1994. vol. 15. – P. 58-75.
93. Thompson G. Introducing Functional Grammar. - Beijing: Foreign Language Teaching and Research Press, 2008. –132 p.
94. Taylor J.P. Linguistic Categorization: Prototypes in Linguistic Theory. – Oxford: Oxford University Press, 1995. –P. – 123.
95. Van Dijk T. A Macrostructures. - Hillsdale:Lawrence Erlbaum 1980. – 246 p.
96. Verikaite D. Variation of Conjunctive discourse. -N-Y.: Continium, 2004. –204 p.
97. Vosshagen C. Opposition as a metonomic principle // Metonymy in Language and Thought. – Amsterdam: John Benjamin Publishing, 1999. – P. 289-308.
98. Warren B. An alternative account of the interpretation of referential metonymy and metaphor // Metaphor and Metanomy in

Comparison and Contrast. – Berlin: Mouton de Gruyter, 2002. – P. 113-130.

99. Абдуллаева Д. Ўзбек тилида антисемия: Филол.фан.номз...дисс. автореферати. – Т., 2000. – 26 б.

100. Агеева Н.Г. Особенности глагольной метонимии (к постановке вопроса) // Семантика и прагматика единиц языка в тексте. – Л., 1988. – С. 153-169.

101. Азимова И. Ўзбек тилидаги газета матнларида мазмуний перцепциянинг психолингвистик тадқиқи. Филол.фан. номзоди... дисс. автореферати. –Т., 2008. – 23 б.

102. Аликулов Т. Метонимия ва полисемия //Тилшунослик ва адабиётшуносликка оид тадқиқотлар. -Т.: Фан, 1965. – Б. 24-26.

103. Амасова Н.Н. К вопросу о лексическом значении слова// Вестник ЛГУ. Серия история языке и лит-ре. Вып.1.1967. №2. –78 с.

104. Арнольд И.В. Семантика. Стилистика. Интертекстуальность . – СПб.: Изд-во С – Петербургского у-та, 1999. –103 с.

105. Ахмедова Д. Форс тили суз туркумларининг газета матнларидаги функционал ва услубий хусусиятлари. Филол.фан.докт... дисс.автореферати. –Т.,2019. – 69 б.

106. Бирих А.К. Метонимия прилагательных в современном русском языке\\ Вестник. ЛГУ. Серия.2. Вып.1.,1987-с.62-74.
Сандакова М.В. О механизмах дискурсивной метонимии прилагательного // Филологические науки, 2004. №3 –С. 106-112.

107. Блох М.Я. Теоретические основы грамматики. – М.: Высшая школа, 1986. –74 с.

108. Боймирзаева С. Ўзбек тилида матнинг коммуникатив-прагматик мазмунини шакллантирувчи категориялар. Филол. Фан. Докт. ... дисс. Автореф. -Т; 2010. –46 б.

109. Болдырев Н.Н. Когнитивная семантика. Введение в когнитивную семантику. – Тамбов: Издательский дом ТГУ, 2014. – 236 с.

110. Болотнова Н.С. Лексическая структура текста в ассоциативном аспекте. – Томск, 1994. – 212 с.
111. Бондарко А.В. Функциональная грамматика. – Л.: Наука, 1984. –160 с.
112. Володина М. Язык СМИ-основное средство воздействия на массовое сознание. –М.: Академический проспект, 2008. –69 с.
113. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. –М.: Наука, 1981. -139 с.
114. Дресслер В. Синтаксис текста // Новое в зарубежной лингвистике. вып. XIII-м.: Прогресс, 1978. –79 с.
115. Жеребило Т.В. Словарь лингвистических терминов. - Назрань: Пилиграм, 2009. – 486 с.
116. Иванова И.П., Бурлакова В.В., Поченцов Г.Г. Теоретическая грамматика современного английского языка. – М.: Высшая школа, 1981. – 285 с.
117. Искандарова Ш., Ҳошимова Н. Нутқ жараёнида ассоциацияларнинг воқеланиши // АнДу Илмий хабарлар. – Андижон, 2020. - № 2. – Б. 85-88.
118. Киселёв Д.А. Анафорический потенциал глагола французского языка faire // Вестник Московского государственного областного университета. Серия: Лингвистика. 2017. № 5. – С. 141-149.
119. Кодиров Н. Семантико-стилистический анализ в узбекском и русском языках в новейший период (на материале газет и устной печати). Автореферат дисс. ...канд.филол.наук. – Т.,2001. – 25 с.
120. Коньков В.И. Речевая структура газетного текста. - СПб.,1995. – 159 с.
121. Кравцова В.Ю. Энантносемия лексических и фразеологических единиц: Автореф.дисс...канд.филол.наук. – Ростов – на – Дону, 2006. – 27 с.
122. Кубрякова Е.С. Язык и знание. -М. Языки славн. кул-ры, 2004. –63 с.

123. Кубрякова Е.С и др. Краткий словарь терминов когнитивной лингвистики. -М.: МГУ, 1999. –38 с.

Интернет сайтлари

124. Day S. Synaesthesia and Synaesthetic metaphors//Psyche, 1996. Vol.2 (32). http://psyche.es.monash.edu.au/N_2/psyche-2-32-day.html

125. Oxford English Dictionary.<https://www.oed.com>.

126.Будаев Э.В. Когнитивная теория метафоры: генезис и эволюция//www.pglu.ru/vestnik/detail/php?/

127. Джусупов Н.М. Концептуальная интеграция как базовый методологический конструкт в системе лингвокогнитивных исследований//Ўзбекистонда хорижий тиллар (научно-методический электронный журнал), 2019. №2 (25). –С. 45-53. Режим доступа: <http://journal.fledu.uz>.

ШОДИКУЛОВА АЗИЗА ЗИКИРЯЕВНА

МЕТОНИМИЯ

Монография

Мухаррир	Ҳафиза АСЛАНОВА
Мусахҳих	Қўлдош МЕЛИЕВ
Тех.муҳаррир	Феруза НАРЗУЛЛАЕВА
Саҳифаловчи	Завқий МЕЛИЕВ

© “FAN BULOG’I” нашриёти, Самарқанд – 2024 йил.

Нашриёт лицензияси:

№ 4341-5160-642с-944b-ab74-5062-3969

Босишга рухсат этилди: 14.02.2024 йил.

Ofset босма қоғози. Қоғоз бичими 60x84

“Times New Roman” гарнитураси. Ofset босма усули.

Ҳисоб-нашриёт т.: 6,75. Шартли б.т.: 4,5.

Адади: 15 нусха. Буюртма 145.

Баҳоси келишилган нархда.

“FAN BULOG’I” нашриёти босмаҳонасиёда чоп этилди.

Самарқанд ш., С.Бухорий кўчаси, 1а-11 уй.

Телефон: +998 93 999 52 72

